

І. ЕТНОІСТОРИЧНИЙ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ

МИХАЙЛО ТИВОДАР

ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ЗАКАРПАТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.)

Етнографічне районування, виділення локально-територіальних відмінностей етносу, його традиційної матеріальної і духовної культури та побуту вимагав не лише достатньо високого рівня їх вивченості, а й розробки основних принципів такого районування. Багатогранність і розмаїття традиційної культури українців Закарпаття другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. найповніше проявлялись у народному будівництві, інтер'єрі, харчуванні, комплексах одягу, ткацтві, вишивках, святково-обрядовій культурі, діалектах та ін.

З перших десятиліть ХХ ст. прискорився процес занепаду традиційної культури, посилилось проникнення стандартних промислових виробів у побут сільського населення. За роки совєтської влади занепад традиційної культури досяг критичної межі, бо КПСС, ламаючи усталений уклад сільського життя, націлила всі державні і господарські структури на розбудову "соціалістического образу життя". У таких умовах етнографи основні зусилля зосередили на вивченні традиційно-побутової культури. Водночас вони розробляли теоретичні питання етнографічного районування - поділу етносу і території його розселення за етногенетичними і етнотериторіальними складовими: племенами, фратріями (підплеменами), поколіннями, родами і сім'ями чи за етнографічними зонами, субетносами і етнографічними групами, етнографічними районами (локально територіальними групами), яким притаманні певні господарські та культурно-побутові відмінності.

Загальний огляд літератури про етнографічне районування подав у 1958 р. І.Симоненко. Йдучи за І.Франком, І.Червінським, Я.Головацьким, І.Верхрацьким, І.Панькевичем, О.Партицьким, А.Петрушевичем, В.Охрїмовичем, В.Полем, А.Кожміновою та ін., він виділив у Закарпатті райони розселення гуцулів, бойків і лемків. Основним недоліком цього районування було те, що він не виділив етнографічну групу долинян, а межі Бойківщини і Лемківщини непомірно розширив.¹ Крім того, І.Симоненко не враховував наукових досліджень Г.Бідермана, Р.Райффуса, Г.Стрипського, О.Бонкала, Ф.Потушняка та інших дослідників. У досовєтські часи саме Ф.Потушняк та О.Бонкало найповніше окреслили територію розселення долинян, звернули увагу на їх культурно-побутові відмінності.²

У 60-80-ті роки ХХ ст. питання етнографічного районування піднімались у таких ґрунтовних монографічних дослідженнях, як "Гуцульщина" і "Бойківщина" та путівниках Закарпатського музею народної архітектури і побуту. Названі публікації не дають достатньо повної інформації про етнографічне районування Закарпаття, тому нижче пропонуємо власний підхід до вирішення даного питання. Виходячи з соціально-біологічної теорії етносу, розрізняємо не лише соціальну структуру, а й внутрішню мозаїчність етнічних спільнот та їх етнографічних зон. Розкриваючи внутрішню мозаїчність українців Закарпаття, розглядаємо поняття субетноси, етнографічні групи, локально-територіальні (етнографічні райони) та територіально-популяційні групи (етнографічні округності), уточнюємо їх наявність та окреслюємо території їх розселення.

ІСТОРИЧНІ НАЗВИ НАШОГО КРАЮ

Закарпаття - історико-географічний край у південно-західній Україні, етнічна територія українців на південних відрогів Карпат (за Карпатами) і на прилеглих до них рівнинах. До закінчення першої світової війни історичне Закарпаття включало всі етнічні українські південнокарпатські землі у складі Угорщини. Воно охолювало території майже повністю українських Марамороського, Угочанського, Березького і Ужанського комітатів (17,9 тис км.кв.)³ та прилегли райони Земплинського, Шариського, Списького та Абуй-Торнянського комітатів з переважачим українським населенням. Саме в цих етнічних кордонах українці Закарпаття прагнули воз'єднатись з Україною. У 1919 р. всенародним конгресом угорських русинів було прийнято резолюції з 7 пунктів. У першому з них підкреслювалось: "Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Мараморощ, Угоча, Берез, Уг, Земплин, Шарин, Спись і Абуй-Торня з Соброрною Україною".⁴

На підставі археологічних матеріалів С. Пеняк виділив три культурно-хронологічні етапи ранньослов'янської історії Закарпаття. Два перші з них відповідно охоплюють VI-VII і VIII-IX ст. Вони характерні домінуванням давньослов'янських етнокультурних традицій. Третій період (X-XII ст.) характерний поширенням праяккої (корчаківської) культури з домінуванням давньоруського населення. Хоча угорські племена наприкінці IX ст., пройшовши через Закарпаття, покінчили з слов'яно-болгарським пануванням, але тут й далі йшло зростання слов'янського, переважно руського населення. Історичне Закарпаття все X і XI ст. знаходилось поза межами угорської держави. Весь цей час угорці вели гребіницькі наскоки на країни Західної Європи і Балкан. С.Пеняк та С.Пал вважають, що саме апродовж IX - поч. XI ст. у білих хорватів сформувались такі основні етнічні ознаки їх матеріальної

і духовної культури, які дали підстави Нестору зарахувати їх до східних, руських слов'ян.¹ Очевидно східнослов'янські племена Карпат перебували під політичним впливом Києва, бо у 907 р. білі хорвати взяли участь у поході князя Олега на Царгород, але по смерті князя Святослава (972 р.) вони відірвались від Русі. Володимир Великий, здійснивши два походи в Карпати (981 і 992 рр.), покінчив із сепаратизмом плеємної знаті білих хорватів. Після 992 р. письмові джерела вже не згадують білих хорватів, які поступово інтегрувались у складі Київської Русі. Саме з цього часу на Закарпатті почав поширюватись політонім "Русь" і етнонім "русини", "руські люди" як само-назва місцевого східнослов'янського населення, утверджуватись руська етнічна самосвідомість.² Політонім "Русь" поступово поширився на всі ті території, які входили до складу Київської держави, самоназва "русин", "руський" стала традиційною і була визначальною для українців до кінця XIX ст. Для русинів Закарпаття вона зберігала свою визначальність до середини 20-х років XX ст. Коли з середини XIX ст. у Центральній і Східній Україні, з другої половини XIX у Галичині і з першої чверті XX ст. у Закарпатській Україні почала пробуджуватись політична свідомість нашого народу, складатись ідеологія відродження і розбудови нової держави, тоді традиційний етнонім "русин" почав ототожнюватись з новим етнонімом - "українець". Суть цього процесу чудово тротумів наш земляк, професійний історик проугорської орієнтації О.Бонкало, який у 1940 р. відзначав, що може "... малорос (русин, рутен), який називає себе українцем, свить встановленням самостійної української держави".³

По смерті ювівського князя Володимира Великого (1015 р.) Угорщина почала посилювати свій вплив на Верхні Потисся. З того часу Угорщина пресувала свої кордони все далі на північ, у землі історичного Закарпаття. Цей процес, почавшись на початку другої половини XI ст., тривав всю другу половину XI-XII ст. Саме відтоді тут поширювались угорські державні адміністративно-політичні органи управління. Це засвідчив угорський хроніст Анонім, який, розповідаючи про дружину короля Андрія I (1041-1061), дочку Я Мудрого Анастасію, повідомляв, що вона дуже любила "Ужську землю", бо "... була дочкою руського князя".⁴ Угорські аннали в 1031 р. Імре, померлого сина угорського короля Стефана I, називали "князем руським" (dux Ruthenorum). Пізніше, в 1127 р., у життєписі архієпископа солонгрудського Конрада, частина Закарпаття називалась "Руською Маркою" (Marchia Ruthenorum). Австрійський історик Г.Бідерман та відомий закарпатський історик Т.Легоцький вважали, що "Руська Марка" - це населена русинами прикордонна смуга в межах Шариського, Земплінського, Ужанського і Березького комітатів. На їх думку пізніше ця територія відома під назвою "країна", "країна". М.Грушевський перекладав і тлумачив термін dux Ruthenorum як "удільний князь угорської Русі", а В.Холупецький - як "удільний князь marchiae Ruthenorum".⁵ В.Шушарін пов'язував термін з тим, що ще і при королі

Іштвані I продовжувала зберігатись якась відокремленість територій на чолі з місцевими правителями. Одна з них, населена русинами, була очевидно підпорядкована сину Іштвана I Імре.⁶ Незважаючи на скупи документальні дані, один із поважних закарпатських істориків безпідставно твердив, що "...Карпатська Русь мала певні привілеї у складі Угорщини, і в документах її називали Руською маркою ("Marchia Ruthenorum"), а окремих князів, які очолювали адміністрацію, називали князем руським..."⁷ Вважаємо, що найбільш точне тлумачення названих термінів подав О.Старовський, який, проаналізувавши документи, прийшов до висновку, що термін "dux Ruthenorum" пов'язаний з посадою командувача сторожових прикордонних загонів у польсько-русько-угорському прикордонні, набраних з русинів. Щодо терміна "marchia Ruthenorum", то він передає назву тієї території (географічного району) Північно-східної Угорщини, в яких проживало руське населення.⁸ У пізніші часи на титул "князя руського" претендувало чимало родичів угорського короля. У 1046 р. цей титул носив майбутній угорський король Бейла, у 1064 р. - майбутній король Гейза, а у 1085 р. - майбутній король Коломан.⁹ Все це підтверджує руський етнічний характер населення Закарпаття вже на середину XI ст., засвідчує, що "Marchia Ruthenorum" - це територія, яка вирізнялась з інших територій Угорщини своїм руським населенням.

Включення Закарпаття до складу Угорщини супроводжувалось поширенням угорської державної адміністрації. Вже в середині XI ст. у переліку комітатських міст згадувалось м. Ужгород, але лише на 80-ті роки XII ст. угорці вийшли до передгір'я настільки, що в межах нижнього Закарпаття поширився державно-адміністративний поділ у вигляді Ужанського, Угочанського і Боржавського (з 1261 р. він називався Березьким) комітатів.¹⁰ Населені русинами землі не складали якоїсь окремої адміністративної одиниці і входили до складу восьми вищезазваних комітатів. Твердження І. Гранчака про те, що загальноугорська адміністрація перетворила Закарпаття в "... одну із провінцій Угорщини", що "... спочатку Карпатська Русь мала певні привілеї у складі Угорщини" і т.п. є безпідставним і надуманим.¹¹

До 1919 р. Закарпаття ніколи не було єдиною адміністративною одиницею. Навіть тоді, коли 19.10.1849 р. Угорщина була поділена на п'ять військових дискриктів, а у складі Кошицького дискрикту було виділено "Руський округ" (до нього увійшли Марамороський, Угочанський, Березький та Ужанський комітати) з центром в Ужгороді, Закарпаття реально не складало єдиного територіально-адміністративного утворення. Угорські власті всіляко саботували діяльність адміністрації "Руського округу", а вже 20 березня 1850 р. домоглись його ліквідації.¹²

Не мало Закарпаття у складі Угорщини єдиної загальної офіційної назви. Це дало підстави П.І.Шафаріку ще навіть у 1826 р. називати наш край

"невідомою землею".¹⁸ Угорці, виходячи з географічного принципу, впродовж семисот років називали Закарпаття і Східну Словаччину Північною чи Верхньою Угорщиною, Верхньою Землею чи просто Верховиною (Felvidék). З кінця XIX ст. в угорській літературі з'являється назва наш край називали Руською Землею (Ruténföld). Лише 23.12.1918 р. правлячі кола Угорщини, щоб зберегти своє панування над нашим краєм, прийняли державний закон про автономію Закарпаття. Другий параграф цього закону проголошував: "З частин комітатів Мараморощ, Угоча, Берег і Уг, що замешкані Русинами, утворюється автономна правно-політична територія під назвою "Руська Країна"¹⁹. Але в часи свого нового панування (1939-1944 рр.) угорці "забули", що недавно Закарпаття називали "Руською Країною" і обіцяли йому автономію. Натомість, ігноруючи етнічну належність населення, вони знову наш край почали іменувати Верховиною (Felvidék) чи Підкарпаттям. Це підтверджує й інформаційний бюлетень регентського комісара, в якому в жовтні 1940 р. зазначалось, що Угорщина на основі рішень віденського арбітражу "... отримала назад Подкарпатсь"²⁰. У 1941 р. Підкарпаття як окрема адміністративна одиниця перестало існувати. Його розчленували: виділили карпатську адміністративну експозитуру площею 11581 км. кв. з переважним українським населенням та комітати Берег (1325 км. кв.), Угоча (894 км. кв.), і Унг (687 км. кв.) з етнічно змішаним населенням.²¹

Намагання угорців надати нашому краю позаетнічну назву не мали успіху. Уже з кінця X ст. поширилися назви "Русь", "руський край", "руські люди", "руська віра" і т.п. Але єдиної загальноприйнятої назви наш край не мав. Твердження І. Грамачака, що "У XIII ст. замість Карпатської Русі дедалі частіше використовується вираз "Угорська Русь", яку згодом почали називати просто Північною Угорщиною чи Верхньою Угорщиною"²², ставить історичні факти з ніг на голову. Цим автор наведеної цитати намагається підтвердити, що у XIII ст. наш край у складі Угорщини мав не лише загальну назву, а й "певні привілеї", якусь подобу "автономії" чи "самоврядності". Кожен професійний історик, який має хоч крихітку відповідальності, зверне увагу на те, що у XIII ст. "Літопис руський" Карпати називав "Кавкасієськими горами", "Угорськими горами" чи "Горами", а у латиномовних джерелах вони називались "Горами Руськими" ("alpes Ruthenorum", "alpes Ruthenie"). Це означає, що у XIII-XVI ст. та і в наступні часи Закарпаття не могло називатись Карпатською Руссю, бо гори ще не називались Карпатами. З кінця XIV - початку XV ст. у письмових джерелах зустрічається назва "Ruthenia", але вона стосувалась не Закарпаття, а всієї зони міжкордоння по обидва схили Карпат.²³

У X-XV ст. Карпати найчастіше називались "Руськими горами", "Угорськими горами", "Горами", "Кавкасієськими горами" чи "Сарматськими горами". Останню назву живив ще давньогрецький географ Клавдій Птолемей у II ст. н.е. Польський історик XV ст. Я.Длугош, який довів історію Польщі до 1480 р., дав детальний географічний опис країни. Він добре знав Карпати, згадував найпомітнішу в Польщі Бабину гору, що знаходиться всього за 50 км від давньої

столиці країни м.Кракова. Він зазначав, що ріки Вісла, Сан, Дністер, Стрий беруть свій початок у "горах Сарматських". Навіть у 1517 р. М.Мельховський написав "Трактат про дві Сармати", в якому називалися і "Сарматські гори". Літературні пам'ятки свідчать, що поруч з цими назвами з XV до XVIII ст. Карпати ще називались Бескидами, Західною Бескидами, Низькими Бескидами, Сільськими Бескидами, Високими Бескидами, Східними Бескидами, Татрами і т.п. У II ст. н.е. у римській письмовій традиції землі на північ від р.Дунаю називались такими, що лежать за смугою широколистяних лісів ("trans silvam"), тобто "Задіссям" ("Трансильванією"). Німецька письмова традиція у відповідності з цим Східні Бескиди йколи називала ще "Лісовими горами"²⁴. У XIX ст. з цього склалась і нині поширена назва "Лісові Карпати".

У 1664 р. австрійський дослідник Г.Бухгольд дав перші описи і рисунки Високих Татр, а в 1717 р. видав книгу "Обриси і перелік Карпатських гір". Під Карпатами Г.Бухгольд розумів гірський масив Татр - Високих і Низьких та Словацьких Рудних гір, тобто лише невелику частину карпатської гірської системи. Восьмирічні наукові дослідження (1780-1796 рр.) професора Львівського університету Б.Алхеля та наукова праця І.Фістеля "Мінералогічні дослідження в Карпатах" (1791 р.) остаточно закріпили за найбільшою в Центральній Європі гірською системою назву "Карпати". На думку одного з найвидатніших європейських славістів М.Фасмера, що назву німецькі дослідники запозичили від Птолемея, який у II ст. н.е. згадував на північ від Дунаю гори "Кагратос". М.Фасмер допускав, що ця назва є фракійського походження, бо в албанській мові (одній із іпиро-фракійських) слово "katre" "katte" означає "скала"²⁵, тобто скелі, гора.

До середини XIX ст. Закарпаття не мало загальної назви, а коли згадувалось місцеве населення, то говорилося про русинів, руський народ, руських чи русинських селян, унійський народ, утро-руський народ (з 1769 р.), мадярських русинів (з 1797 р.), руськослов'ян (І.Брадич - 1770 р., А.Кошак - 1778 р.), карпаторосів (І.Орлай - 1804 р., І.Кеппен - 1825 р., О.Духнович - 1830 р., О.Боднянський - 1839 р.). Крім того, О.Духнович називав місцевих русинів-українців "бескидськими русинами", "підкарпатськими русинами", "крайнянськими русинами", "русинами в Угорщині" чи "русаками, русакими"²⁶. Своєю етнічною ідентичністю і незалежністю закарпатські русини-українці пов'язували з рідною мовою, культурно-побутовою і релігійною окремішністю від сусідів, а тому питання політичної автономії зводились до боротьби за незалежність Мукачівської греко-католицької єпархії від єпископія Егеру.²⁷

Говорити про "Карпатську Русь" у XI-XIII ст. можуть лише ті політично заангажовані історики, які, звичайно фальсифікуючи історичні факти, прагнуть обґрунтувати позаукраїнську окремішність населення Закарпаття. Але цього не робили вже дослідники XIX ст., які писали про "карпаторосів" (І.Орлай - 1804 р., І.Кеппен - 1825 р., О.Духнович - 1830 р.,

О.Бодянякський - 1839 р.) та "підкарпатських русинів" (О.Духнович - 1863 р.). Вперше у 1804 р. І.Орлай переніс назву "карпатороси" на всі населені ними в Карпатах території і писав про "Галицько-Карпатську Русь" чи "Карпатську Русь". Ця назва утверджувалась дуже повільно, але вже у 1830 р. М.Лучкай писав про наш край як "Карпатську Русь". Її підхопили А.Дешко (1850, 1851, 1853), М.Надеждин (1853), О.Духнович (1853), Я.Головацький (1875) та інші. Але в офіційних урядових документах наш край і далі називали "Верхньою Угорщиною", а тому навіть М.Лучкай зрідка використовував її.²⁸ Лише у другій половині XIX ст. в угорській історіографії поширилась назва "Карпатське Підгір'я", "Карпатське підніжжя" чи "Підкарпаття" ("Kárpátalja"). Отже, у XI-XIII ст. не могло існувати "Карпатської Русі", бо наші гори ще не називались Карпатами.

Безетнічна назва "Верхня Угорщина" стосовно земель Закарпаття трималась все XVIII - початок XIX ст. І хоча з кінця XVIII ст. українців Закарпаття в літературі вже називали "угорськими русинами" чи "мадярськими русинами" (А.Дешко - 1797р.), назва землі "Угорська Русь" фіксується лише з 40-вих років XIX ст. (Я.Головацький - 1841р., М.Надеждин - 1842 р.). Загальною поширення ця назва набула у другій половині XIX ст. (І.Срезневський - 1852 р., Д.Добрянський - 1861 р., О.Духнович - 1863 р., М.Гомічков - 1865 р., Г.Бідерман - 1867 р., А.Кралецький - 1868 р.). Ця назва зберігалась до кінця 1918 - початку 1919 років, а в наступні десятиліття використовувалась лише зрідка.²⁹

За Сен-Жерменською угодою 10 вересня 1919 р. Закарпаття під назвою "Підкарпатська Русь" було включено до складу Чехословаччини. При міжнародно-правовому оформленні цього рішення наш край називали - "територія русинів на південь від Карпат", у меморандумі Е.Бенеша від 17 травня - "територія південнокарпатських русинів", "країна південнокарпатських русинів". У телеграмах Т.Масарика до Е.Бенеша від 28 жовтня 1918, 28 січня 1919, 3 березня 1919, 12 березня 1919, 7 квітня 1919, 30 квітня 1919, 14 серпня 1919 рр. Закарпаття фігурувало під назвою "Русинсько", а у меморандумі Гр.Жатковича вимагалось затвердити назву "Русинія" як офіційну.³⁰ У всіх цих назвах визначальною була руська (українська) етнічна належність місцевого населення. Конституція Чехословаччини 1920р. юридично закріпила за Закарпаттям назву "Підкарпатська Русь" (Podkarpatiské Rus)³¹. Ця назва стала офіційною, а тому використовувати інші назви було заборонено.

Назва "Підкарпатська Русь" походить від розташування краю біля підніжжя Карпат. З середини XIX ст. ряд авторів, у тому числі О. Духнович, місцевих русинів почали називати "підкарпатськими". Вперше цю назву переніс на наш край А.Добрянський, який у 1880р. опублікував статтю "О западных границах Подкарпатской Руси, со времени св.Владимира"³² З 14серпня 1927р. за новим державно-адміністративним поділом Закарпаття називали

"Підкарпаторуська земля" ("Zeme Podkarpatoruská"), але у пресі, наукових дослідженнях та місцевих урядових циркулярах використовували назву "Підкарпатська Русь". З утворенням 9 жовтня 1938р. першого автономного уряду офіційно Закарпаття продовжувало називатись "Підкарпатською Руссю". Тому навіть 4 листопада 1938 р. Перша Українська Центральна Рада зверталась до народу: "Український народі Підкарпаття". У чеській та словацькій історіографії назва "Русь" стала настільки звичною, що академік З.Р.Неслди називав наш край "Закарпатською Руссю" ще і в 1945 р.³³ Сучасні антиукраїнські політики Чехії, Словаччини, Польщі, Угорщини, Росії, Канади і США, ігноруючи реалії етнічної історії і нинішньої політичної ситуації, продовжують Закарпаття називати "Подкарпатською Руссю" чи "Русинією".

Найдавнішими назвами нашого краю є "Країна" і "Україна". Уже з середини XIV ст. у зв'язку з формуванням доменів і процесом заселення передгір'я, середньогір'я і високогір'я на засадах волоського права в Українських Карпатах поширився термін "Країна", "Крайна". Стосовно частини Закарпаття назва "Країна" зафіксована у 1364 р. і була пов'язана з правовим статусом десяти сіл в околицях м.Мукачеве (Мукачівська країна). Крім неї на Закарпатті відомі Хустська, Ужанська, Березнянська та інші країни.³⁴ Багатьма дослідниками назва "Країна" ототожнюється з "Україною". Так, наприклад, закарпатський історик проугорської орієнтації О.Бонкало у 1940 р. писав, що "... у південній частині Карпат ще на початку XI ст. була Руська Країна - Україна" "... a Kárpátok déli oldalán, meg a XI század elején is Ruszkaja Krajnajak = Ukrajnajak volt".³⁵

Назва "Україна" на Закарпатті фіксується в листах польського короля Зігмунда III до гетьмана С. Жолкевського від 15 жовтня 1619 р. ("...ukraínu Węgierskiej...") та в листі слуха Мілея до слуха Міткенича, в якому 3 жовтня 1662 р. називається "Мукачівська Україна" ("Munkacsiensis Ukraina").³⁶ Але тоді назва "Україна" на Закарпатті ще не вживалась у нинішньому етнічному значенні. Навіть у 1764 р. німецький "Великий землепис" зазначав: "1). Країна Нижча, Україна Нижча, назва гірської місцевості на Підкарпатському узгір'ї, в якій живуть колонії Русі. 2). Країна Вища, Україна Верхня, гірська смуга землі під Карпатським узгір'ям, яку залюднюють колонії Руські".³⁷

З середини XIX ст. на Закарпатті поширюється етнічний характер назви Україна. Уже в 1851р. французький професор Роберт писав, що українська нація "починається від Кубані і кінчається в Карпатах... Вона простигається через Буковину аж до Північної Угорщини на комігати Марморощ, Унг і Берез..."³⁸ Це ж відзначав Вівен де Сен Мартен, який у 1879 р. писав, що українська нація живе під різними назвами в Росії, Галичині, Буковині й Угорщині.³⁹ Тоді ж (1880 р.) Бенуа Мальон зазначив, що українська нація єдиного походження і заселяє територію Великої України, Галичини, Буковини і Карпатської України.⁴⁰ Аналогічна етнічна назва нашого краю в Закарпатті використовувалась з 1866 р., коли було видано "Місяцеслов на год 1866 для

русских Угорской Украины"⁴¹ Уже в 1868 р. карпатоукраїнський історик Ю.Целевич видав книгу добре відому працю "Дешо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом"⁴². З кінця XIX ст. назва Україна і самоназва українці набувають на Закарпатті подальшого поширення. Після того як Конгрес Угорських Русинів у Хусті 21-го січня 1919р. ухвалив "...з'єднати комітати: Мараморощ, Угоча, Берег, Уг, Земплин, Шарниш, Спіш і Абуй-Торна з Соборною Україною"⁴³, національне пробудження охопило широкі маси українців Закарпаття. З цього часу назва Україна стосовно Закарпаття, незважаючи на чехословацькі урядові заборони, набуває загального поширення. Якщо ще у 1919 р. О.Бочковський, а Я.Остатчук у 1920р. писали про "Угорську Україну", Є.Перфецький - про "Угорську Русь - Україну", то в 1922 і 1923 рр. О.Кучера писав про "Підкарпатську Україну", а Є.Перфецький - про "Підкарпатську Русь - Україну".⁴⁴

Назва "Карпатська Україна" швидко поширювалась з 20-х років ХХст., а з 1938р. вона використовувалась політичними діячами європейських держав. Наприклад, 4 жовтня 1938 р. уряд Угорщини свої територіальні домагання оформлював так: "...включення Словаччини й Карпатської України до Мадярщини".⁴⁵ А 8 жовтня 1938 р. Гітлер і Рібентроп у спеціальному протоколі зазначали: "Що відноситься до Карпатської України, фюрер думає, що було б найкраще, коли б Німеччина вмішувалась якнайменше в цю справу". А.Волошин офіційно цю назву використовував з листопада 1938р., коли ним було заявлено: "Ми, Уряд Карпатської України..."⁴⁶

Після прийняття 22 листопада 1938р. парламентом Чехословаччини конституційної грамоти ч. 328-338, уряд Підкарпатської Русі 30 грудня 1938р. видав розпорядження ч.36 про назву країни, в якому зазначалось: "по думці §2 конституційного закону з дня 22 листопада 1938 р. число 328 36.з. і Чехословацької Республіки, можна вживати крім назви Підкарпатська Русь також і назви "Карпатська Україна". А з 22 січня 1939 р. офіційні урядові документи використовували лише одну назву Закарпаття - "Карпатська Україна".⁴⁷

Творча і життєва енергія закарпатських українців лягла в основу національно-культурного будівництва 20-30-х років ХХ ст., підготували проголошення 15 березня 1939 р. незалежної Карпатської України. Згідно з Законом ч.І, прийнятим Союзом, новоутворена держава називалась Карпатською Україною, державною стала українська мова, державним було затверджено синьо-жовтий прапор, а гімном - пісню "Ще не вмерла України". Розуміючи важливість утворення Карпатської України для подальшої долі Закарпаття і України загалом, політичні діячі новоутвореної держави, вже після її розгрому угорськими фашистами, зустрілись з Проводом Українських Націоналістів (ПУН). У Венеції 21 липня 1939 р. А.Волошин, А.Штефан і Ю.Ревая підписали з керівниками ПУН спеціальний акт, в якому зазначалось: "Виходячи із засади соборності української нації, обидві сторони твердо

обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути порушений".⁴⁸

У часи угорської окупації та радянського панування називати наш край Карпатською Україною було заборонено. З перших днів радянського панування наш край офіційно називався Закарпатською Україною. Цєю назвою звично користувались у Радянській Україні. Уже в 1928 рр. її живив визначний діяч українських комуністів М.Скрипник, а за ним радянські публіцисти О.Бадан (1928, 1929), С.Качанок (1931), О.Вронська (1931). Цією назвою зрідка користувались й українські патріотичні організації. Так, журнал Організації Українських Націоналістів "Націоналіст" 3 і 21 серпня, 7 і 21 вересня, 12 жовтня 1938 р. писав про "Українське Закарпаття", "Закарпатську Україну" та "Українську Закарпатську Державу".⁴⁹ З жовтня 1944 до 22 січня 1946 р. назва "Закарпатська Україна" була офіційною назвою нашого краю. Це засвідчено договором про Закарпатську Україну, який було підписано 29 червня 1945 р. у Москві між Радянським Союзом і Чехословаччиною. Вже в його першій статті зазначалось: "Закарпатська Україна (що посить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь)".⁵⁰

Після ратифікації договору між СРСР та Чехословаччиною, у складі УРСР 22 січня 1946 р. було створено Закарпатську область, що займає площу в 12,8 тис. км кв. Нині, незважаючи на те, що Закарпатська область не охоплює всіх територій історичного Закарпаття (17,9 тис. км кв.), її дуже часто називають Закарпаттям. Назву "Закарпаття", "закарпатські слов'яни" вперше вжив ще у 30-ті роки XIX ст. наш земляк Ю.І.Венелін-Гуда у статті "О песнолюбия словян закарпатских". Вона була опублікована і Свенцицьким лише у 1906 р.⁵¹ До закарпатських слов'ян Ю.Венелін-Гуда не відносив русинів, а чехів і словаків. Наш край він називав Угорською Руссю. У російській історіографії вже з кінця XIX ст. починають називати Закарпаттям наш край. Так, А.І.Соболевський писав про "...русских ... за Карпатами" (1894 р.),⁵² І.П. Філевич - про "... закарпатскую часть русского мира" (1896 р.), а Є.Перфецький у 1914 р. прямо називав наш край Закарпатською Руссю.⁵³ Перший офіційний документ, що називав наш край Закарпаттям, був "Акт Директорії про з'єднання всіх українських земель" від 22 січня 1919 р. У ньому зазначалось, що "Віднині зливаються в одно вісками відділені одна від одної частини України - Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпровська Україна в Одну Велику Україну".⁵⁴ У наступні десятиліття назва Закарпаття набула значного поширення.

З другої половини XIX - першої половини ХХ ст. походять більшість назв Закарпаття у європейських і північноамериканських країнах. У цих назвах завжди підкреслювалась стійка належність населення краю, а тому в германських та романських мовах у різних варіантах повторюють "Ruthenia subcarpathica", "Karpatenrussland" або "Carpatho-Ukraine", "Transcarpathian Ukraine".

Наведені матеріали свідчать, що з найдавніших часів наш край не мав єдиної загальної назви. За час майже сімсотлітнього угорського панування Закарпаття разом із Східною Словаччиною офіційно називалось Верхньою Угорщиною (Верховиною). Угорці не називали наш край за етнічною належністю його населення. Лише при визначенні етнічної належності місцевого населення вживався етнонім "руські", "русини". Найдавнішою назвою нашого краю є "Країна", що відома на офіційному рівні у варіантах "Хустська Країна", "Березька Країна", "Мукачівська Країна", "Ужанська Країна" і т.ін. Але угорці не використовували її як загальну назву Закарпаття. Лише у листах польського короля з 1619 р. до нашого краю вжито загальну назву "Україна венгерська". Правда, ця назва тоді ще не мала етнічного значення у сучасному розумінні. Етнічного характеру назва "Країна-Україна" у Закарпатті поступово набирає з кінця XIX ст., а набуває його лише з 1919 р., коли населення краю прийняло рішення об'єднатися з Соборною Україною. Це засвідчує, що найдавнішою загальною назвою нашого краю, без сумніву, є назва Країна-Україна.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ СКЛАДАННЯ МОЗАІЧНОСТІ ЕТНОСІВ

Кожен етнос, як динамічна цілісна міжпоколінна людська спільнота, має складну внутрішню мозаїку, бо у процесі етногенезу на нього діють найрізноманітніші природно-географічні, соціально-політичні, історико-культурні та інші чинники. Винятково важливу роль в існуванні і функціонуванні етносів відіграє етнічна територія як місце формування, розселення, самовідтворення і відмежування від своїх сусідів. Етноси дуже тісно пов'язані з етнічною територією та географічним середовищем через господарську діяльність. Форми цих зв'язків зберігаються і передаються з покоління в покоління через традиційну культуру і побут. У них проявляється вся глибина зв'язку міжпоколінних спільнот з природою. Так, перепади температур повітря впливають на сезонний вибір місця відпочинку немовлят, дітей, підлітків і дорослих та їх одяг. Рання дитяча праця виховує самостійність і привчає дитину до відповідальності за себе і свої вчинки. Клімат значною мірою впливає на форми житла і організацію його простору. Конкретні природно-географічні умови впливають на напрям розвитку господарства (високогір'я Закарпаття не знає виноградарства і садівництва), а його характер позначається на взаємовідносинах між чоловіками і жінками, на традиціях і режимі харчування і т.ін. Все це в комплексі має вплив на складання психологічних особливостей індивідумів, колективну психологію сільських, місцевих, територіальних та етнічних спільнот. Цим засвідчується, що прив'язаність до конкретних ландшафтів зберігається у людей підсвідомо, стає елементом їх повсякденного життя.

Отож, родинне вогнище, домівка, село, місто, край, країна, де народилася людина, сформувався етнографічна спільнота і етнос загалом складають особливу вісь, довкола якої формується свідомість людини і етносу, сприймання ними довколишнього світу. Так засвідчується жорсткий зв'язок етносів з територіями їх життєзабезпечення, розкривається сутність понять "Батьківщина", "своя земля", "рідна земля", "рідний край", "рідна країна". Батьківщина - це насамперед місце, де розміщено родинне гніздо, родинний веселіт (садиба, дім, обійстя), що зберігає генетичну міжпоколінну спорідненість людини з її предками, це домівка всього корінного етносу, який сприймається як одна велика родина, що проживає на землі своїх предків, спадщина предків.

Наявність компактної території проживання посилює внутрішню єдність етносів, а різноманітність природно-географічних умов кожної з областей етнічної території, особливості етногенезу народів та їх окремих частин, своєрідність історичної долі, етнокультурні контакти з сусідами та інші фактори спричинились до складання мозаїчності етносів. В одних із сучасних етносів така мозаїчність проявляється у збереженні родоплемінного поділу на роди, сімейно-родинні групи, братрії, підплемена, племена, союзи племен. Такий поділ добре зберігся у казахів, монголів, тунгусів та багатьох інших. У більшості європейських етносів, зокрема в українців, мозаїчність проявляється у наявності етнографічних зон, субетносів, етнографічних груп, етнографічних районів, локально-територіальних груп, етнографічних округностей (територіально-популяційних груп) чи замкнутостей, майже повністю ендогамних сіл, сільських закутків, родинних та сімейних груп. Так, на українській етнічній території виділяються етнографічні зони (Середня Подніпров'я, Слобожанщина, Південь України, Полісся, Поділля, Волинь, Прикарпаття, Українська Буковина, Закарпаття), внутрішні територіальні і культурно-побутові частини українців - субетноси (гуцули, кубанські козаки, русини Восходіни), числені етнографічні райони, локально-територіальні та етнографічні округності (територіально-популяційні групи) і т.п. Така ж мозаїчність характерна для іспанців, італійців, французів, англійців, німців, греків, поляків, білорусів та багатьох інших. Окремі з названих етносів, зокрема українці, поляки, білоруси, німці, на ранніх етапах своєї етнічної історії мали родоплемінний поділ, а такі, як іспанці, французи, італійці, англійці і в минулому не мали такого поділу.⁴⁵ Своєрідність мозаїчності етносів свідчить, що для кожного з них характерний неповторний етногенез та етнічна історія.

Оскільки мозаїчність етносів складається в процесі їх історичного розвитку, то за одними внутрішньоетнічними територіальними спільнотами закріпились назви адміністративно-географічних чи історико-культурних територій (волинцями, подольцями, буковинцями, закарпатцями), другі - мають історично сформовані самоназви (гуцули, кубанці чи кубанські козаки), треті, під впливом друкованого слова кінця XIX - першої половини XX ст.,

прийняли назви, котрим називали їх сусіди (бойки, долиняни, лемки), четверті - іменуються за назвами адміністративних районів (рахівці, тячівці, хустяни), п'яті - одержали локальні назви від своїх сусідів (гайналі, лемани, пищани) і т.д. Такі назви одержували навіть жителі окремих сіл (утлини, дубівчани, лучани) чи навіть їх окремих частин. За кожною з таких назв стоить внутрішньоетнічні спільноти, де з більш, а де з менш вловимого специфікою господарсько-культурних і побутових традицій, що навіть і нині простежується у народному фольклорі та ментальності.

ЗАКАРПАТСЬКА ЕТНОГРАФІЧНА ЗОНА

При здійсненні загальної типологізації української етнічної території сучасна етнологія обов'язково виділяє Закарпаття в окрему етнографічну зону. Ще зовсім недавно, у лютому 1956 р., наукова дискусія в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР так і не прийняла рішення - чи можна виділяти в Україні етнографічні групи і райони, чи вони відсутні.²⁶ Хоча з перших десятиліть XIX ст., в літературі постійно вживались назви "подоляни", "волинняки", "поліщуки", "верховниці", "бойки", "гуцули" і т.д., українська совєтська етнографія не наважувалась науково обґрунтувати і пояснити їх наявність. Говорити про територіальні відмінності традиційної матеріальної і духовної культури українців було небезпечно, бо дослідника легко могли звинуватити у міснництві і українському буржуазному націоналізмі.

Лише з 60-х років XX ст. питання етнографічного районування України почали дискутуватися відкрито. За останні десятиліття українська етнографія в основних рисах розробила ряд понять можливості етносів, зокрема поняття етнографічна зона. Нині в українській етнології відомі два тлумачення цього поняття - етнографічне і політологічне. Перше представляє Р.Кирчіва, який трактує етнографічні зони як історико-культурні зрешти, що характеризуються загальною спільністю і однотипністю рис традиційної матеріальної і духовної культури, але не усвідомлюються носіями цих особливостей.²⁷ Наукова уваженість такого звуженого тлумачення цілком очевидна. Але її автор не врахував, що поняття "етнографічні зони" має бути універсальним, тобто прикладатися до всіх етносів Землі. Виходячи із загальних принципів етнографічного районування, вважаємо за можливе у визначенні Р. Кирчіва внести певні уточнення. Для нас етнографічні зони - це історико-культурні, лінгвістичні чи адміністративно-географічні частини етнічних територій, у населення яких проявляється земельна (землицька) солідарність та певні господарсько-культурні особливості.

Другу точку зору репрезентує київський етнограф А.Пономарьов. Систему регіонального членування України він подає у такому вигляді:

історико-етнографічні області, які у свою чергу включали історико-етнографічні регіони, ті історичні зони, на території яких сформувались етнографічні райони. Зосередивши увагу на регіонах, він твердить, що їм властиві: самоназва регіону та його підності; наявність державного, природного, адміністративного чи соціального кордону; етнічна та крайова самосвідомість; регіональний тип культури. На основі цього А.Пономарьов зробив висновок, що "історико-етнографічний регіон - це таке етнотериторіальне утворення в рамках етносу, котре за історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворене у крайовій символіці та людській пам'яті".²⁸ Таке тлумачення видається не зовсім коректним, бо: по-перше, невідомо, що таке вигадані "соціальні кордони"; по-друге, у населення виняткової більшості регіонів України відсутня крайова самосвідомість; по-третє, не слід плутати крайову солідарність населення з крайовою самосвідомістю; по-четверте, не можна визначати етнографічні регіони на основі тих же критеріїв, за якими в етнології визначаються етноси, субетноси чи етнографічні групи. Всупереч очевидним фактам і науковій логіці А.Пономарьов спробував піднести історико-етнографічний регіон до рівня етносу, субетносу чи етнографічної групи. Намагання доказати, що закарпатцям, буковинцям, подолянам, волинянам, полтавцям, слобожанцям, поліщукам та іншим властива регіональна самосвідомість (М.Т. - значить, і регіональна самоідентифікація) - не що інше як намагання "науково" обґрунтувати необхідність федералізації України. Посилаючись на історичну традицію, він твердить, що "здобуття окремими краями України статусу землі означало не тільки їхню певну суверенність, а й специфічність культури та побуту їхнього населення, яке мало свої особливі закони та звичаї, національні права і переваги тощо."²⁹ Твердження А.Пономарьова про "національні права і переваги" та "певну суверенність" свідчать, що в угоду проімперських політичних інтересів він перетворює населення країв навіть у нації.

На таких же політичних позиціях стоїть і новітній творець самостійного "русинського народу" професор Торонтського університету П.Р.Магочі. Цей претендент на роль "батька русинського народу", залутавшись у поняттях народ, нація і національність, пише про "... підкарпатську руську етнічну групу", про утвердження у підкарпатських русинів "... національної орієнтації вже у 1848-1849 рр.", про те, що підкарпатські русини "...могли консолідуватися у цілком незалежну національність" і т.п.³⁰ Все це спростовується навіть побіжним знайомством з традиційною народною культурою українців Закарпаття. Прагнувши надати вигляду наукової об'єктивності цим твердженням, канадський "батько русинів" договорився до абсурду. Лише абсолютним ігноруванням етнографічних матеріалів чи їх свідомою профанацією можна пояснити твердження П.Р.Магочі про те, що "... народне вбрання Закарпаття, мабуть, ближче до одягу східних словаків

і північно-східних мадярів, ніж до одягу галицьких українців".⁴⁴ Так власне припущення ("мабуть") професор зробив основним аргументом своїх поглядів, так він зігнував зосереджені в музеях величезні колекції народного одягу українців Карпат, так він відкинув сотні наукових праць, в яких визначні європейські вчені (А. Шафарик, Л. Нідерле, Я. Чаплович, Г. Бідерман, Р. Кайндль, О. Кольберг, К. Моцильський, Д. Крайцжалов, К. Кадлец, І. Крал, М. Лучкай, М. Грушевський, В. Гнатюк, Ф. Вовк, І. Панькевич, В. Кубійович, Б. Гунда та ін.) незаперечно довели етнокультурну і побутову єдність галицьких і закарпатських українців.

Бажання стати "батьком русинів" у торонтського професора таке велике, що він зробив ще один висновок про те, що "...небезпечно, спираючись тільки на деякі етнографічні характеристики, припускати, ніби етнічна група, що живе в прикордонні, повинна належати до тієї чи сусідньої національності".⁴⁵ Зауважимо, що сучасна наука при характеристиці етносів обов'язково спирається на етнографічні матеріали. Але П.Р. Магочі такий підхід оголосив "небезпечним", бо етнографічні матеріали спростовують його тлумачення закарпатських українців як окрему націю. Водночас він висловив сумнів щодо обов'язкової належності населення міжкордоння до одного з етносів-сусідів. З цього сумніву народилось припущення, що в зонах міжетнічних контактів можливе виникнення нових етносів, в тому числі і карпатських русинів. Всю концепцію "русинського народу і нації" П.Р. Магочі побудував на ігноруванні фактів етнографії та на суб'єктивних припущеннях. Навіть побічне знайомство з сучасними теоріями етнології засвідчує, що в зонах контактів несумісних етносів (М.Т. - саме такими є українці, угорці і румуни) проходить асиміляція або виникають тимчасові етнічні потвори (химери) - етнічно дезорієнтовані, етнічно безвідповідальні, спустошені і розгублені групи маргіналів, які стоять між етнокультурними світами. У них світосприймання аборигенів накладалося на світовідчуття мігрантів і викликало руйнівну психологічну потребу "перебороти" стереотипи етносів у відповідності до власних уявлень і потреб. Маргінали характеризуються нестійкістю і розпушеністю умонастроїв, моральних принципів та ідеологічних установок. Прикладом таких етнічних потвор можуть бути "угромовні русини", "рускоязычні русини". З таких груп ніколи не склалися окремі етноси, вони завжди асимілювались сусідами.

Політична сутність таких підходів очевидна, бо кожен з регіонів України багатоетнічний. Вже в силу цього можемо говорити лише про територіальну солідарність населення регіонів, але не про його територіально-регіональну самосвідомість. Наприклад, населення Полісся називало себе "русинами", "руськими", або ж "тутешніми", "тутейшими" чи за локально-територіальними ознаками: "пінянами" (Пінськ), "мозирянами" (Мозир), "брещука-

ми" (Берестя), "лучанами" (Луцьк), "овручцями" (Овруч) і т.д. У межах України населення ніколи не вживало "полішук", "поліщуки" як самоназву. Населення російського Полісся називають "полями", а білоруського - "паліщуками". Як самоназва вона була поширена лише у білорусів єврів'я р. Ясельди і нижньої течії р. Птичі. Зрозуміло, що у випадку з поліщуками і Поліссям не можемо говорити про якусь регіональну самосвідомість.⁴⁶

Наукова неспроможність і політична спрямованість подібних обґрунтувань історико-етнографічних регіонів (етнографічних зон) особливо помітна на прикладі Закарпаття, де претенденти на роль теоретиків закарпатського автономізму заговорили про якийсь міфічний "слов'янський етнос карпатського регіону", "самобутність закарпатського народу", "багатонаціональний закарпатський народ", "політичну самоідентифікацію закарпатців", "закарпатців, як окрему історичну спільність", "автономіський менталітет закарпатців" і т.п. Ідею "багатонаціонального закарпатського народу", що дуже співзвучна з російсько-шовіністичною теорією "совітського народу" взяли обґрунтовувати В. Галас, І. Поп, М. Макара та ін. Вони нав'язливо заговорили про "...народ без державної традиції, яким є закарпатці" і "народний етнічний русинський загаль", про те, що "...закарпатці, очевидно, чи не єдиний народ, який на шляху своєї політичної ідентифікації...", "...чи стануть закарпатці єдиним народом?.. нарешті усвідомлять себе як окрему історичну спільність".⁴⁷ Вони намагались довести, що різноетнічне населення краю ("закарпатці") є окремою історичною та етнічною спільнотою, бо Закарпаття мало особливу історичну долю, характеризується наявністю природно-географічних кордонів, певними господарсько-культурними особливостями, з 20-х років ХХ ст. виступало як окрема адміністративна одиниця (Підкарпатська Русь) з кордонами, гербом і прапором, а його статус зафіксований у Сен-Жерменських угодах і конституції Чехословаччини. У цьому погляді та політичні інтереси закарпатських автономістів співпали з поглядами київського федераліста А. Пономарьова про історико-етнографічні регіони.

Перекручуючи і довільно інтерпретуючи факти з історії Закарпаття, А. Пономарьов вводить в оману читачів, коли говорить про Березький і Боржавський комітати, бо добре відомо, що мова йде про один комітат (Боржавський комітат з 1261 р. називався Березьким).⁴⁸ А твердження, що жупи "...являли собою своєрідні родові групи", що "пізніше на їхній основі угорською владою були створені адміністративні одиниці - комітати", що вони "...набули значення історичних зон Закарпаття (Закарпатської Русі, Прикарпатської України)" дивують необізнаністю і профанацією фактів. Зауважимо, що запроваджені Іштваном I (Стефаном) комітати, як адміністративно-територіальні одиниці Угорщини, у південних слов'ян

називались жупами. Ця назва поширилась також у словаків та українців Угорського королівства. Комітати ніколи не набрали значення вигаданих А. Пономарьовим історичних зон, а впродовж всього свого існування функціонували як адміністративно-територіальні утворення (жупи).

Пропагуючи такі погляди, названі автори намагаються обґрунтувати необхідність етнічної та політичної дезінтеграції українців. Неупереджений погляд свідчить, що, прийнявши підходи В. Галаса, І. Попа, М. Махари та їх київського союзника А. Пономарьова, на Закарпатті можна виділити не лише "багатонаціональний закарпатський народ", а й "багатонаціональний" марамороський, угочанський, березький та ужанський народи, бо кожен з комітатів мав свою історичну долю, адміністративні і природні кордони, свій герб і прапор та характеризувався певними господарсько-культурними особливостями. Більше того, спираючись на визначені А. Пономарьовим критерії, можна виділити ужгородський, мукачівський, берегівський, виноградівський, хустський, тячівський та інші "багатонаціональні народи".

Реальний науковий погляд на Закарпаття як на етнографічну зону засвідчує, з одного боку, значну етнічну строкатість його населення (українці, угорці, румуни живуть компактно на певних територіях, а німці, словаки, євреї, цигани, росіяни та інші невеликими групами в містах і селах), з другого боку - етнографічну мозаїчність місцевого українського населення (гуцули, бойки, долиняни, лемки та численні локально-територіальні і територіально-популяційні групи). Така ситуація характерна для Закарпаття вже з середньовіччя. Багатомірне співжиття і взаємодія закарпатських українців з етнічними меншинами проявилось у різних сферах традиційно-побутової матеріальної і духовної культури місцевого населення. Незважаючи на певне взаємопроникнення різноетнічних господарсько-побутових комплексів, в культурі кожної з етнічних груп місцевого населення переважають її традиційні етнічні елементи. Це закономірно, бо етнічне протиставлення за принципом "ми - свої, а вони - чужі" було і залишається звичним. Часом таке протиставлення набирало конфронтаційного характеру, але найбільше в Закарпатті воно проявлялось в осудженні етнічно і релігійно змішаних шлюбів, висміюванні чужої мови, родинно-сімейного життя, свят, обрядів, вірувань і т.ін. Це добре фіксується народним фольклором:

Породила німця вівця, а жида - кобила,
А русина-ниборака - мати чорнобрива.
Ой нема ді добра в горах та видав не буде.
Доки у них по німцехи заважати буде.⁵⁷
Ой піду я та й на шваби, як се шваби мають,
А шваби лиш по вечери та й спати лігають.⁵⁸

Ой у лузі команиця, лиш би коні пасти,
Так ня кортить до дівчини, як цигана красти.
Ай-вай-Буріхвай, упали ворота,
Пішли жоди піднімати - зайшла їх субота.
Побий, боже, мадяриків та й мадярську віру,
Та й ще тоти шандарихи, що ходять у пірю.
Ви унгаре, прошу вас про бога
понижте мі, де муй муж ісконав!
А ун сконав на туй сивуй скалі,
забили го гуацути мадари.⁵⁹

А мадари, то зні люди, лиш б'ють та караюті,
Наші люди не привикли, уд того вмираюті.⁶⁰
У фольклорі міжетнічні відносини, протиставлення за принципом "ми-вони" передають реальний стан відносин між конкретними етносами.

Таке протиставлення характерне навіть для різних груп (субетнічних, етнографічних, локально-територіальних, територіально-популяційних, сільських) українців, члени яких, усвідомлюючи свою етнічну і культурно-побутову єдність, висміюють і кепкують одні з одних: гуцули з бойків і долинян; бойки з лемків, гуцулів і долинян; долиняни з гуцулів і бойків; жителі одного села з жителів сусідніх сіл і т.д. Коломийки фіксують таке протиставлення і кепкування. Так, долиняни кепкують з гуцулів:

Ішов гуцул понад Тису - і берег зарвався,
А гуцулка руки ламле: кептар не зостався.
- Ой гуцуле, гуцулоньку, поганая віра!
Твоя жінка у середу солонину іла.

У свою чергу гуцул на таке звинувачення відповідав:
- Ой, брешеш ти, полянику, твоя іще гірша,
Твоя іла у п'ятницю, а п'ятниця бірша.⁶¹

Висміювали гуцули і бойків, що засвідчує коломийка такими словами:
- Ой гуцули, гуцулонки де-сте бойка діли?
Ци ви его іспекли-сте, ци сирого з'їли?
- Ні ми его іспекли-сте, ні сирого з'їли,
Лише ішов через гору, та го вовки з'їли.⁶²

Українці-долиняни Тячівщини і Хустщини кепкували навіть з українців долинян Виноградівщини, які зазнали певних угорських впливів. Вони дражнили їх коломийкою:

Закляті би були з тими жонами,
А ми менек о корчмабо, а вли за нами...⁶³

Такими й аналогічними насмішками дражнили навіть жителі сусідніх сіл одне одного. Так, рахівчани дражнили жителів навколишніх сіл: хашівниками, буряниками, пісєвниками, шинкарями, тарабанцями. Жителі с.Бедєвлі своїх сусідів називали: злєрчанниками, заяцями, конями, козубами,

циркунками, парастасяниками і т.д. Жителі с. Угля дражили своїх сусідів з с. Колодного так:

Колодники, надубляни,
Найлися бросту.

Куда котрий попуд плоти
лежить на коросту!

Молодь з сусідніх сіл дражила жителів з сіл Нижні та Верхні Ворота (Верещьки) коломийкою:

Верещькі легіні
підлої натурі.

Поносили мелай
До Ханк, до Сури!¹⁴

Протиставлення на етнічному рівні у Закарпатті продовжує зберігатись до наших днів, а тому про "закарпатську самосвідомість" можуть говорити лише фантасти. Нині в області реальність така, що лише українці, незважаючи на належність до різних етнографічних груп, вважають себе закарпатськими українцями, тобто закарпатцями. В угорців, румун, німців, словаків, євреїв, циган, росіян та інших визначальною залишається етнічна самосвідомість, а спроби називати їх закарпатцями більшість з них сприймає як намагання асиміляції, точніше українізації. Не варто перебільшувати значення територіальної назви "закарпатці", надавати їй етнічного значення, а тим більше підносити її до рівня самосвідомості. **Насправді назва "закарпатці" залишається на рівні земельної солідарності.** Адекватними їй є локально-територіальні назви рахівці, тичівці, хустяни, іршавці, ужгородці, львів'яни, княжи і т.п. Пропагандисти великодержавного російського "інтернаціоналізму" та автономісти не хочуть про це знати і репетують "... про мудрість, політичний досвід, велику свідомість народу Закарпаття", "... прояв сили, устремління його багатонаціонального народу".¹⁵ Спробуйте ці цитати прикласти до аналогічних етнографічних зон України (Буковини, Волині, Поділля, Слобожанщини, Полісся і т.ін.) чи Росії (Помор'я, Поволжя, Приуралля, Поонежжя, Поозер'я, Подоння, Сибіру, Алтаю, Примор'я і т.д.) і вся абсурдність таких тверджень стає очевидною.

Без сумніву, що цілий комплекс чинників (природно-географічних, державно-політичних, господарських, етнокультурних, етнодемографічних) сприяв формуванню Закарпаття в окрему етнографічну зону. Але, незважаючи на майже 700-річну політичну ізоляваність краю від основного етнічного ядра, це не відірвало місцеве населення від загальноукраїнської етнокультурної спільноти та її загальнонаціональних устремлінь. Це блискуче було підтверджено у 1848-1849, 1919, 1938-1939 та 1944-1945 рр., коли закарпатські українці від Остурні на заході до Ясіня на сході твердо заявляли про своє бажання жити в Українській Державі.

Відірваність краю від основних українських етнічних територій та інші політичні фактори відігравали основну роль у постійному скороченні закарпатської етнографічної зони. Прості підрахунки свідчать, що загальна площа історичного Закарпаття наприкінці XVIII - початку XIX ст. складала близько 22,3 тис. км кв. Тоді звично до нього включали Марамороський, Угочанський, Березький, Ужанський комітати (17,9 тис. км кв.) та близько 4,4 тис. км кв. українських етнічних територій Земплинського, Шариського, Списького та Абуї-Торнянського комітатів (Пришівська Русь, Словацька Русь, Пришівська Україна). У 1773 р. Пришівська Русь нараховувала 300 українських та 19 українсько-словацьких сіл. Мовна словакізація, особливо в околицях Собранців, Требишова, Гуменного, Вранова, Пришєва, Кошиць привела до появи за останні 150 років значного числа словаків греко-католиків. На 1930 р. українська етнічна територія Пришівщини скоротилась до 3,5 тис. км кв., а число українських сіл зменшилось до 257.¹⁶

Аналогічний процес йшов і вздовж українсько-угорського етнічного кордону в Угочанському, Березькому і Ужанському комітатах та українсько-руських анклавів Боршодського, Соболчського, Сатмарського комітатів. Процес мадяризації українців привів до появи у Північно-Східній Угорщині та на півдні нинішнього Закарпаття мадярів греко-католиків. Нижче наведена таблиця передає цей процес станом на 1806 р.¹⁷

Комітат	Греко-католиків		
	всього	русинів-українців	мадярів (змадяризованих русинів)
Абуї-Торнянський	19602	11874	7728
Боршодський	10035	5605	4430
Соболчський і (Гайдуцький)	29682	2233	27449
Сатмарський	90196	5054	85142
Угочанський	23291	18870	4421
Ужанський	49266	46872	2394
Березький	50388	48753	1635

Мадяризація зайшла так далеко, що у 1912 р. була створена Гайдудорозька греко-католицька єпархія. До неї належали угорці східного обряду, тобто нащадки змадяризованих українців. У складі Угорщини в 1930 р. нараховувалось 201 тис. таких мадярів греко-католиків.¹⁸

Вже з наведеної таблиці бачимо, що на Закарпатті найактивніше процес мадяризації йшов в Угочанському комітаті. Вибір даних з перепису 1900 р. у ряді сіл доволі чітко ілюструє цей процес.⁴⁰ Підрахунки свідчать, що у 14 наведених у таблиці селах проживало 7443 греко-католики. З них лише 1755 вважали себе українцями. Це означає, що у 1900 р. 5688 українців греко-католиків названих сіл вже було змадяризовано.

Назва села	угорці	німці	українці	римо-католики	греко-католики	протестанти	їудей
Фанчково	670	68	128	147	491	131	105
Карачин	507	-	1	14	458	20	17
Матієво	482	62	10	39	288	153	74
Виноградово	4034	378	1320	942	2633	891	1282
Шаланки	1885	76	26	81	691	1094	116
Нове Село	532	42	111	55	419	145	69
Вербовець	535	-	-	16	76	412	31
Братово	528	-	19	34	404	85	24
Бобовоє	804	34	15	81	389	260	123
Чепа	1018	-	1	102	586	149	182
Чорнотисів	1509	-	123	130	619	557	326
Дівочнос	742	-	3	47	125	514	59
Юліяці	710	1	8	31	65	557	66
Петрово	365	-	-	34	199	529	103

1755

7443

У результаті таких процесів етнічна територія українців Закарпаття на 1919-1938 рр. скоротилась до 15,6 тис. км кв. (11,4 тис. км кв. Карпатської України, 3,5 тис. км кв. української етнічної території у Східній Словаччині та 700 км кв. української етнічної території в Румунії).⁴¹ Нині площа Закарпатської області України складає 12,8 тис. км кв. (з них близько 1,2 тис. км кв. населено компактно проживаючими угорцями і румунами). Саме на території області найповніше проявляється етнографічна зона (історико-етнографічний регіон) як географічна, адміністративна, господарська, культурно-побутова частина етнічної території українців.⁴² Тому нині українську закарпатську етнографічну зону ототожнюють із Закарпатською областю.

Твердження І. Гранчака про "свідомість закарпатського народу", І. Попа, В. Галаса про "закарпатський багатонаціональний народ" та М. Макари про те, що нібито Закарпатська Україна 1944-1945 рр. "... була тимчасовим

державним утворенням закарпатського народу"⁴³ свідчать про нерозуміння ними поняття "народа-етноса" - як стійкої міжпоколінної природно та історично сформованої людської спільноти. Цілком очевидно, що в Закарпатті мова може йти лише про українців та представників різних етнічних меншин, які разом ніколи не склали і не складають окремого народу, а є лише населенням краю. Тлумачити це населення як народ видається дивним ще й тому, що українці складають 78% жителів краю. Це означає, що місцеве українське населення визначало і визначає всю етнічну і етнографічну специфіку краю, відіграв визначальну роль у сучасних державотворчих процесах та соціальному, політичному, культурному і мовному розвитку області. Все це дає підстави говорити про етнічно українську сутність Закарпаття.

ГУЦУЛИ

Серед внутрішніх територіальних частин українського етносу особливе місце займають гуцули. Вони за рівнем внутрішньої інтеграції та самоідентифікації належать до таких спільнот, які в етнології називають субетносами. Субетноси - це внутрішні територіальні частини етносів, які вирізняються певною культурно-побутовою специфікою, самоназвою, протиставленням себе оточуючим на основі взаємної компліментарності, локальною і загальноетнічною самосвідомістю.⁴⁴ Їх походження далеко неоднакове. У одних випадках - це колишні етноси, які втративши свою культурно-побутову специфіку, соціальну і політичну повноту, асимілювались і увійшли до державотворчих етносів. У складі росіян таким субетносом є мешера (зрусифікована фінська мешера)⁴⁵, у складі угорців - кумани (змадяризовані потомки половців)⁴⁶ і т.ін. Подеколи субетноси - результат внутрішнього саморозвитку переселенських груп у своєрідних природно-географічних і політичних умовах. Таким субетносом є помори, нащадки новгородських слов'ян (поляни), які в XII ст. з'явилися на берегах Білого і Баренцогого морів. У природно-географічних умовах півночі у них склався своєрідний господарсько-культурний тип промислового господарства, певні культурно-побутові особливості та чітко виражена локальна самосвідомість.⁴⁷ Доволі часто субетноси - це колишні племена, які, інтегруючись з іншими спорідненими племенами, зберігали колишню культурно-побутову специфіку, самоназву, субетнічну та загальноетнічну самосвідомість. У складі німців такими субетносами є шваби (колишнє плем'я свевів), баварці (колишнє плем'я квадів), тюрінги (колишнє плем'я гермундів), саксонці (колишнє плем'я саксів) і т.ін.⁴⁸

У складі українського етносу також виділяється кілька субетносів (хубанські козаки, гуцули, русини Воеводіни), що сформувались у результаті

взаємодії різноманітних чинників. У Карпатах лише гуцулам притаманні риси, що властиві субетносам. Окремі дослідники вважають їх за слов'янізованіх романомовних волохів, другі - за слов'янізоване тюрське плем'я улів (ушів), треті - за слов'янізованіх готів, четверті - за слов'янізованіх даків. Відомий український мовознавець Б.Кобилянецький виводив гуцулів від давньоруських племен уличів і частково тіверців, що під тиском кочовиків переселились у високогір'я Українських Карпат. Ставлячи питання етногенезу, дослідник говорив про наявність у побуті гуцулів як південнослов'янських так і романо-волоських етнокультурних рис.⁸⁷ Спроби звести походження гуцулів до вняснення появи їх назви від слів кочувати, горул ("мешканець гір"), готул ("розбійник"), гуцати, князя Гецила, особового прізвища чи імені Гуцул - поверхові, ігнорують їх справжній етногенез.

Питання гуцульського етногенезу ще й нині не вирішено, навіть у капітальній праці "Гуцульщина" вони висвітлені недостатньо. Спираючись на антропологічні матеріали і зіставляючи їх з археологічними і етнографічними, В.Дяченко прийшов до висновку, що гуцули близькі до українців межиріччя Пруту і Дністра, мають аналогії з населенням Балкан і Кавказу, включають певні ілліро-фракійські та індо-іранські елементи. Згодом він уточнив, що гуцули, певно, є нащадками тієї частини давньоруського населення, яке сформувалось переважно на основі тіверців - уличів і білих хорватів, з включенням елементів інших східнослов'янських угруповань.⁸⁸ Висновки В.Дяченка заслуговують на увагу. Очевидно, гуцули сформувались у результаті внутрішнього саморозвитку східнослов'янської племінної основи та господарської і культурно-побутової консолідації різних переселенських груп слов'янського і неслов'янського населення. У їх консолідації провідну роль, мабуть, зіграли уличі і тіверці.

Вивчаючи традиційну культуру гуцулів, дослідники зійшлися на тому, що етновизначальним для них є культурно-побутова, мовна і духовна спільність з усім українським етносом. Але при цьому вони наголошують, що традиційну культуру гуцулів характеризують: своєрідний господарський уклад і виробничий побут, в якому провідним було відгінне полонинське скотарство, зокрема вівчарство; особливий тип поселень з розпорошеним розташуванням садиб ("осодків") по верхах і схилах гір (народна поговорка гласить: "Хижі рідко, то й села не відко"), тобто ближче до випасів і запасів кормів; другорядне значення землеробства з невеликими площами орانیц і переважно ручними знаряддями праці; поширення допоміжних занять (збиральництва, лісорубства, лісопласу, бджільництва, мисливства) та ремесел (ткацтва, гончарства, дерев'яного будівництва, обробки вовни і шкір, дерева); добра пристосованість гуцульського одягу до умов високогір'я; міцні патріархальні устої в сімейно-побутовому житті; архаїчні риси у святково-обрядовій культурі і духовному житті.⁸⁹

Територіальна єдність, культурно-побутова специфіка, самоназва, протиставлення себе іншому населенню, наявність гуцульської та загальноукраїнської самоідентифікації, прояви гуцульської ментальності⁹⁰ свідчать, що їм притаманна більшість з визначальних рис субетносів. Твердження Г.Лозко про те, що "самі гуцули не називають себе цим словом, яке можливо, в давнину було для їхніх предків образливим", спростовуються навіть побіжним знайомством з їхнім народним фольклором. Народні коломийки свідчать, що гуцули самоідентифікують себе, переважно, за народженням, територіальною належністю та проявами традиційно-побутової культури:

Гуцулка мя породила, гуцулка мі мати,
Гуцулка мі постелила: "лягай, сину, спати".
Гуцулка мя породила, гуцулка ми мати,
Як не возьму гуцулочку, не буду женатим.
Гуцулка мя породила, з гуцулков люблюся,
Як не возьму гуцулочку, то не оженюся.⁹¹
Ой ти гуцул та й я гуцул, оба-смо гуцули.
Такі-смо се породили, що мами не чули.⁹²
Ой я гуцул молоденький, по-гуцульськи ходжу.
Та я свою гуцулочку попід боки воджу.
І ти гуцул, і я гуцул, една у нас мова.
Єдну рибку побуємо, най буде здорова.⁹³
Ой ватаже ватажику, ватаже, ватаже,
Чому твоя дівчинонька "помай Біг" не каже?
Як би моя дівчинонька "помай Біг" казала,
Та вона би ся у Ясіню гуцулков назвала.⁹⁴
Та як би я, молоденький, гуцулом не звався:
Маю черес та й крисаню, у кептар убрався.
Як гуцула не любити, коли гуцул годний,
У гуцула діжка масла та і сир надобний.
Та не тото гуцул, гуцул, що погоцулив си,
Али тото, кажи, гуцул, що в горах родив си.
Ой гуцуле ти, гуцуле, під лісом ти ката,
Штири кози на мотузці та й курка чубата.⁹⁵

Наведені коломийки незалежно засвідчують, що гуцули називали себе цим словом, вважали себе належними до гуцульської спільноти. Більше того, з них випливає, щоб стати гуцулом - слід родитися в горах, мати має бути гуцулкою, з гуцулкою треба оженитися, по-гуцульськи - говорити, ходити і одягатися, мати хату під лісом, розводити овець і кіз, виготовляти сир і масло і т.ін. Вони не лише усвідомлюють себе гуцулами, а й добре знають, що

належать до українського етносу. Про це свідчать слова С.Клочурака, майбутнього президента Гуцульської Республіки (1919 р.), сказані ним на мітингу в с.Ясіні 8 листопада 1918 р.: "Дорогі сестри і брати гуцули..., Чому ми, русини-українці, були на кожному кроці принижувані... Чому нам не давали змоги розвивати нашу культуру...? Ви своїм голосуванням висловили волю з'єднатись з нашими братами українцями в одній державі України... ми є зрілі і достойні своєї свободи, своєї держави України".⁹⁷ Це чудово підтверджує також Ю.Друляк, який у своїх споминах про с.Луг Рахівського району 20-30-х років ХХ ст. пише, що "... ми чули себе гуцулами, чи свідомо, чи може, через діда, прадіда чи бабку..."⁹⁸

На основі етнографічних та мовно-діалектних даних, за сучасним адміністративним поділом, Гуцульщина охоплює південні частини Надвірянського, Косівського та весь Верховинський район Івано-Франківської, південну частину Вижицького, Путильський район Чернівецької та Рахівський район Закарпатської областей. Гуцульщина ніколи не складала якоїсь єдиної територіально-адміністративної одиниці. Територія галицької Гуцульщини у XIV-XVIII ст. входила до складу Галицької землі Руського воєводства Польщі, а після її поділу - ввійшла до складу Австрії (1772 р.). Після розпаду в 1919 р. Австро-Угорщини галицька Гуцульщина опинилась у складі Польщі, а у ході другої світової війни - у складі Советського Союзу. Північна Буковина з 60-х років XIV ст. входила до складу Молдавського князівства і відома була під назвою Буковина чи Шіпінська земля. З середини XV ст. на її території існували Хотинський і Чернівецький повіти. У 1774 р. буковинська Гуцульщина опинилась у складі Австрії, після її розпаду - у складі Румунії, а в ході другої світової війни - у складі Чернівецької області Советського Союзу. Закарпатська частина Гуцульщини з XIV ст. перебувала у складі Марамороського комітату Угорського королівства, з 1711 р. - у складі Австрії, з 1867 р. - у складі Австро-Угорщини, з 1919 р. - у складі Чехословаччини, а по закінченню другої світової війни - у складі Закарпатської області Советського Союзу.⁹⁹

Особливості історичного розвитку окремих частин Гуцульщини у складі різних держав наклали певний відбиток на їх традиційну культуру. Тому в єдиному субетносові чітко виділялись локально-територіальні (місцеві) групи закарпатських, галицьких і буковинських гуцулів. У кожній з названих груп проявлялись певні територіальні господарсько-культурні особливості.¹⁰⁰

ГУЦУЛИ ЗАКАРПАТТЯ

Площа закарпатської частини Гуцульщини у складі України становить 1,9 тис. км кв. і повністю охоплює територію Рахівського району

Закарпатської області. До закарпатської частини Гуцульщини слід віднести понад 16 українських та ряд етнічнозмінаних сіл долин річок Рускови, Вишови і лівобережжя Тиси. Найбільшими з сіл румунської частини Гуцульщини є Поляни (Русь Поляни), Кривий, Красна, Вишевська Долина, Вистрий, Луг, Великий Бичків, Русково та ін.¹⁰¹ Ще на початку ХХ ст. дослідники відзначали, що закарпатська Гуцульщина займала долини верхів'я р. Тиси з притоком від вододільного хребта до Ділового й Косівської Поляни. Села, що лежать західніше цієї границі (Великий Бичків, Кобилицька Поляна, Росішка, Верхнє Водяне) вважались такими, населенню яких були властиві лише певні гуцульські мовні і господарсько-культурні риси. Гуцули верхів'я р. Тиси навіть не вважали тутешніх жителів та мешканців сіл румунської частини Гуцульщини за гуцулів, відносили їх до долинян і зневажливо називали і називають "гайналями". Ф.Потушняк відзначав, що гуцули називали "гайналями" всіх, в одязі котрих є петехи, які ходять на заробітки, а потім весело гуляють - "гайнують".¹⁰² Але таке тлумачення не розкриває змісту зневажливого значення слова "гайналь". Польові матеріали з сіл долини р. Білої Тиси, с. Ясіня і м. Рахова дають підстави говорити, що зневажливе гуцульське "гайналь" означає брудний, поганий, такий, що переводить (гайнує, марнує) час у землеробстві. Закарпатські гуцули обзивали цим словом всіх землеробів, а особливо тих, які говорили: "пуп" (піп), "вул", "вуз", "хунь" і т.ін.

Локально-територіальна (місцева) група закарпатських гуцулів почала складатись з XII-XIII ст., а сформувалась впродовж XIV-XVIII ст. Ще на ранніх етапах у поясі карпатського міжкордоння існувало чимало постійних поселень у долинах гірських річок та значна кількість сезонних скотарсько-настівницьких поселень навіть у поясі полонинського високогір'я Гуцульщини.¹⁰³ Характеризуючи закарпатських гуцулів, О.Бонкало відзначав, що вони мають сильну будову тіла, міцні, широкоплечі і статні. А далі він писав: "У них під густими бровами виблискують вогнисто очі. Волосся і очі темні: 83,3% чоловіків і 67,7% жінок смугляві і тільки 23% серед них біляві... Цікаво, що вони не лисюють! Дуже багато гуцулів просило мене прозradити, чим мастять лани собі голови, щоб бути лисими..., їх жінки насправді належать до гарної статі. Обличчя у них біле, статна фігурка. Вони завжди посміхаються, як такі, хто знає свою красу".¹⁰⁴

Господарсько-культурна єдність гуцулів Рахівщини добре засвідчена як відгінно-полонинським типом скотарства, так дивовижною єдністю їх побуту, матеріальної і духовної культури. У народній архітектурі це проявлялось у виведенні стін з тесаних чи пилених і старанно підігнаних плах. Невеликі щілини між ними затикали мохом, а стіни у середині житла час від часу мли. Лише з початку ХХ ст. тут стіни в хатах почали обмащувати глиною і білвити. Така єдність проявлялась і в інтер'єрі житла, зокрема наявності і розміщенні жердки, на якій розвішували ліжники і барвистий одяг.¹⁰⁵

Тим дивнішим видається внутрішній самоподіл закарпатських гуцулів на ясінянських, богданських, рахівських і великобичківських, протиставлення себе на основі такого поділу. В антропології такі малі людські спільноти ототожнюються з елементарними людськими популяціями (В.Бунак, С.Арутюнов, М.Чебоксаров, Ю.Бромлей називали їх "демами") - найменшими групами людей, що укладають шлюби протягом кількох поколінь переважно між собою.¹⁰⁹ Механізм дії цього фактора стає зрозумілим, якщо врахуємо, що кожна людина має 2-ох прямих предків, її діти - 4, внуки - 8, правнуки - 16 предків. Це означає, що у 5 поколінні людина має 32, у 6-му - 64, у 7-му - 128 прямих предків. За М.Чебоксаровим та І.Чебоксаровою відстань між поколіннями рівняється 25 рокам.¹¹⁰ Це означає, що впродовж семи поколінь (175 років) населення села чи групи ізольованих сіл повністю переміщується на рівні генно-спадкових ознак. На цій основі можуть скластись навіть особливі локальні антропологічні ознаки.

На основі незначних відмінностей традиційної культури такі групи доволі часто фіксуються, але для їх означення не прийнято єдиної назви. В українській етнографії їх називають мікрорайонами, локальними зонами, локальними групами, малими етнографічними групами¹¹¹, а в мовознавстві - говірковими підгрупами.¹¹²

Прагнучи уникнути термінологічних непорозумінь, пропонуємо називати їх етнографічними **окружностями** (територіально-популяційними групами) така назва видається за найбільш точну, бо засвідчує як генетично-спадковий, біологічний зв'язок поколінь, так передачу культурно-побутових традицій від покоління до покоління. Кожна людина виступає зв'язковим у передачі традицій до себе від прабаби-прадіда, баби-діда, батьків, а від себе до дітей, внуків і правнуків. За нормального функціонування етнічних спільнот чи їх окремих частин людина виступає носієм культурно-побутових традицій, що спростовують відрізок часу близько 175 років. Поєднання шлюбних замкнутостей групи сіл з їх природно-географічною ізольованістю, господарсько-культурною відособленістю, адміністративно-територіальною відокремленістю чи особливим соціально-правовим статусом перетворило їх в ендегамно замкнуті етнографічні групи. У населення таких територіально-популяційних груп можуть скластись навіть певні господарські та культурно-побутові традиції.

Богданські гуцули

У 1968 і 1986 рр. ми вивчали локально-популяційну групу в селах долини р.Білої Тиси (Розтоки, Видричка, Богдан, Бреболя, Лути, Говерла). Вона доволі легко прослідковується на основі кількості родин з одним прізвищем. Тоді у названих селах нараховувалось 25 родин Щербів, 38 - Костанів, 44 - Шорбанів, 50 - Бочкорів, 55 - Шемотів. Саме ці 212 родин склали основу тої шлюбної замкнутості, навколо якої сформувались культурно-побутові

особливості богданських гуцулів. На цьому наголошували і місцеві інформатори, які запевняли, що всі Шемоти, Бочкори, Шорбани в інших селах і краях - вихідці з сіл долини р.Білої Тиси.

У богданських гуцулів сформувались навіть певні культурно-побутові відмінності і смаки. Наприклад, для одягу всіх гуцулів характерні кептарі однакового крою. Але богданські кептарі не оздоблюються бляшками, а лише вишивкою та аплікацією біло-зелено-вишневих кольорів, нашитими китичками та сукиняною смужкою вишневого, бордового або малинового кольору. Історичні перекази та культурно-побутові традиції дають підстави припускати, що основу богданських гуцулів склали вихідці з села Верховина (Жаб'є).¹¹³

Ясінянські гуцули

Вони проживають у долині р.Чорної Тиси та її притоків у населених пунктах Чорна Тиса, Лазещина, Ясіня, Стебний, Кваси, Сітний, Тростянець, Білин. Ясінянські і квасівські кептарі вишивались хрестиком і характеризувались домінуванням світлих кольорів. Вони виділялись з інших гуцульських кептарів пишними червоними підвісними "китичками" на грудях, їх оздоблювали силанкою, сап'яновими зубцями. Спереду у верхній частині кептаря інколи нашивали стрічку з пишними лисцями. Нижню частину кептаря обрамляли великі орнаментальні узорі із закрученими вусяками. Кептар застібали на гудзики чи зав'язували шнурівкою ("повудами"). Вивчення процесів заселення околиць Ясіні свідчить, що предками місцевих гуцулів були вихідці з околиць Косова і Яремчі.¹¹⁴

Рахівські гуцули

Проживають вони у долині р.Тиси та її приток у населених пунктах Рахова, Костялівка, Вільховатий, Ділове, Круглий, Хмелів, Косівська Поляна, Росішка та Луг. Місцеві особливості одягу найповніше проявились у кептарях з Рахова і Косівської Поляни. Вони характеризувались переважанням темно-вишневої кольорової гами. Рахівські кептарі оздоблювались нашивкою темно-вишневих стрічок із сузна, силанкою, "косіцями", "кучерями", нашитими зірочками та напівкруглими сукопними кишенями, їх темновишнева кольорова гама поєднувалась з чорним смужком обшивів. Вивчення етнічних та історичних процесів засвідчує, що м.Рахова та його околиці заселялись як з Галичини, так з долинянських сіл Закарпаття.¹¹⁵

Великобичківські гуцули

Проживають у Великому Бичкові, Верхньому Водяному, Стримбі, Кобилицькій Полянці та в селах румунської частини Гуцульщини. Вони сформувались з мішаного долинянсько-гуцульського населення при вирішальному впливі гуцульських традицій. Ясінянці, богданці, рахівці не вважали їх за справжніх гуцулів, зневажливо називали "гайцями" і дражнили словами: "вун", "куць", "вул", "вуз" і т.д. У суперечках вони великобичківцям твердили: "Ви не справжні гуцули, ви погуцулились". Друга

половина XIX - початок XX ст. характеризується пануванням у місцевого населення комплексу гуцульських культурно-побутових традицій. Все це позначилося на місцевих відмінностях господарства, житла, їжі, свят і обрядів. Але в одязі тут незаперечно домінував гуцульський комплекс. Він характеризувався рядом місцевих особливостей. Так, місцеві чоловічі і жіночі кептарі характеризувались прямим строгим кроєм і лаконічним орнаментом. По швах вони оздоблювались червоною і зеленою саж'яною, груди - широкою "сілянкою", а спина - вишитими квітами ("туліпанами").¹¹⁸

Значення територіально-популяційних і локально-територіальних груп гуцулів з їх незначними місцевими господарськими і культурно-побутовими відмінностями не слід перебільшувати, бо вони мають зовнішній характер. На рівні етнографічної самоідентифікації такі групи не проявляються. Це підтверджується дивовижною єдністю господарських, культурних, побутових і святково-обрядових традицій буковинських, галицьких і закарпатських гуцулів, їх однозначною самоідентифікацією з українцями-гуцулами та лише невиразними проявами солідарності на рівні локально-територіальних і територіально-популяційних груп.

ДОЛИНЯНИ

Більшість території Закарпаття (9,735 км кв.) та 200 км кв. української етнічної території в Румунії вздовж р. Тиси від м. Сигіт до м. Тячева населена українцями-долинянами. Вони проживають на рівнині, в передгір'ї, середьогір'ї та частково високогір'ї Закарпаття від р. Шопурки на сході до державного кордону з Словаччиною на заході. Північні кордони долинян проходить водорозділом Полонинського хребта від с. Міжгір'я до г. Яворник у Великоберезнянському районі. На півдні вони межують з угорцями, які населяють окраїни Закарпатської низовини вздовж кордону з Угорщиною. О. Сабо, окреслюючи територію розселення долинян, писав у 1913 р., що вони живуть нижче від гуцулів, бойків і лемків у Марамороському, Угочанському, Березькому, Ужанському і Земплинському комітатах. Називаючи місцевих русинів малоросами, О. Сабо відзначав, що для них характерний чистий "малоруський говір".¹¹⁷

За рівнем господарських і культурно-побутових відмінностей традиційної культури долиняни належать до таких внутрішніх складових українського етносу, які в етнології називаються етнографічними групами. Загальноприйнятого тлумачення поняття "етнографічні групи" в етнології ще немає. Окремі автори, як П. Р. Магочі, зводячи сутність етногенезу лише до соціально-політичних процесів, безпідставно твердять, що етнографічні групи "об'єднують кілька сіл, або й ширшу територію з визначальними особливостями мови чи матеріальної культури".¹¹⁸

Непрофесійність такого тлумачення очевидна, бо названий автор говорить про групи сіл, діалекти і матеріальну культуру, а не про територіальні складові частини етносу.

У сучасній українській етнології прийнято кілька визначень сутності етнографічних груп, але всі вони визнають, що такі групи склалися у результаті взаємодії адміністративно-територіальних, історико-лінгвістичних, міграційно-переселенських, соціально-політичних, етнокультурних та інших чинників. При їх формуванні кілька факторів і відігравали головну роль, а інші - другорядну. Саме тому етнографічні групи часто розглядаються як залишки колишніх племен, як результат особливостей історичної долі етносів чи регенерації давніх етнополітичних утворень, як уламки ізольованих частин етносів, як асимільовані групи іноетнічного населення чи цілих етносів, як консолідовані групи етнічно близьких чи етнічно далеких переселенців і т.п. Це дало підстави А. Пономарьову твердити, що "етнографічна група - це локальна частина етносу, яка має спільну з ним етнічну самосвідомість, але відрізняється деякими рисами традиційно-побутової культури".¹¹⁹ Це визначення надто загальне і не зовсім точне. Воно дає підстави віднести до етнографічних груп навіть локально-територіальні та територіально-популяційні групи.

Проводячи етнографічне районування України, Р. Кирчів слушно зауважив, що етнографічні групи - це дуже стійкі спільноти, які не володіють самосвідомістю і характеризуються етнокультурною спільністю з усім народом, до якого вони належать. Водночас їм властиві певні локальні особливості традиційно-побутової культури, місцевого діалекту, нерідко вони мають локальні назви, етноніми і самоназви. Приблизно такий же підхід у С. Макарчука, який відзначає, що етнографічна група - це підрозділ етносу - народу, якому властиві окремі специфічні елементи традиційної культури, назва і усвідомлення належності до етносу.¹²⁰ Неточність цих визначень у тому, що гуцули та аналогічні спільноти інших етносів (баварці, шваби, саксонці - у німців, мешчери і помори - у росіян, кумани - в угорців і т.ін.) не вписуються у вищевказане поняття "етнографічних груп", бо для них характерна самоназва, самосвідомість і самоідентифікація як з гуцулами Прикарпаття, так з українцями. Це означає, що вони відносяться до доволі стійких територіальних частин етносів, тобто субетносів. Тому вважаємо, що етнографічні групи - це внутрішні територіальні складові етносів із слабо розвинутою локальною самосвідомістю, прийнятою сусідами назвою, зрідка самоназвою, місцевими особливостями культури, побуту, говірок. Етнографічна характеристика долинян підтверджує обґрунтованість нашого висновок.

Проблема формування етнографічної групи долинян не дискутувалася у літературі, бо їх звично ототожнювали із закарпатськими русинами-українцями. Більшість слов'янських і неслов'янських дослідників зійшлося

на тому, що Закарпаття було заселено слов'янами задовго до приходу сюди угорців, а ряд угорських і проугорсько орієнтованих місцевих авторів стояли на тому, що руські слов'яни прийшли сюди разом з угорцями або ж поселились тут з дозволу угорських королів значно пізніше. Така постановка не піднімала питання складання етнографічної групи долинян, а лише розв'язувала окремі з питань етнічної історії Закарпаття.

Першими поставили питання формування долинян О.Сабо і Г.Стрипський. Вони вважали, що долиняни прийшли з України через Молдавію і Трансильванію, є нащадками семиградських слов'ян, які переселились на передгір'я Закарпаття задовго до появи тут Ф.Корятовича з подольцями.¹²¹ Питання походження долинян піднімав також О.Бонкало. Він вважав, що прабатьківщиною долинян є територія Поділля і Поділля, звідки їх предки попали у Молдавію і Трансильванію (нинішні землі угорців-сейкеїв), а у XIII ст., ще до приходу Ф.Корятовича з новими подільськими переселенцями, осіли на передгір'ях Закарпаття. Тут вони впродовж 600-700 років втратили більшість слов'янських рис, за способом життя, побуту і матеріальної культури нібито стали угорцями і лише мовою і релігією відрізнялись від них.¹²²

Етнографічна група долинян сформувалась у результаті взаємодії складних міграційних, господарсько-культурних, соціально-політичних та етнокультурних процесів, що впродовж століть визначали не лише стабільність, а й внутрішній рух населення у всій Центральній Європі і на Балканах. Факти дають підстави говорити, що субстратну основу долинян складало східнослов'янське землеробсько-скотарське населення VII-IX ст., яке з 560 р. перебувало у складі племенного союзу білих хорватів, місцевих Славній VII-IX ст., а у 992 р. увійшло до сфери впливу Київської Русі.¹²³ Следи цього давньоруського населення збереглися у залишках діалектних формувань, що тут були поширені до X ст., прийнятті ними етноніми "русини" та у деяких пережитках давніх вірувань і обрядів.¹²⁴ На цю етнічну основу наклались трансильвансько-руські і південнослов'янські елементи XIV ст., привнесені колонізацією на "вопоському" поселенському праві, нечисельні сербохорватські елементи XV ст., помітні галицько-руські і подольсько-руські та незначні угорські і німецькі переселенські групи, що селились у передгір'ї і середньогір'ї Закарпаття впродовж XIII - кінця XVII ст.¹²⁵ Але ці процеси не порушили етнокультурної єдності місцевого населення. Навіть бурхливі військово-політичні події та міграційні процеси XVI - першої половини XVIII ст. не порушили етнічної цілісності тутешнього русько-українського населення.

Етнографічна єдність долинян проявлялась як у традиційних формах орного землеробства, вигінного скотарства, матеріальної і духовної культури, так у поширенні цілого ряду господарських і культурно-побутових новачків. Саме комплексом господарсько-культурних традицій долиняни виділялись серед інших етнографічних груп українців.¹²⁶ Їх етнографічна єдність

проявлялась у зовнішньому вигляді одно-, дво- чи кількорядових (вуличних) сіл з відносно вільним розміщенням будов уздовж дороги. Двори вздовж вулиці прилягали один до одного або скупчувались окремими гніздами. Переважаючим типом двору в них був двір з незв'язаними поміж собою будовами, що розміщувались одна до одної безсистемно, в один ряд, у два паралельні ряди, г-подібно чи п-подібно. Зрідка зустрічалась навіть однорядна забудова садиби з блоковим зв'язком будов. Двір від вулиці відокремлювався невисокою плетеною огорожею. Здавна долиняни жили і господарські будови споруджували з дерева. Стіни хат звично обмащували глиною ззовні і всередині та білили. При цьому вугли зрубних стін залишалися відкритими. Побіле хати стояли децо в глибині двору.¹²⁷ Народна коломийка так оспівує цей процес:

Роздобуду трохи синьки,
Глини накопаю,
У кориті на водичі
Добре розмішаю.
Розмішаю та й побілю,
Як 'ня вчила мати.
Буде хижка, як писанка,
Файно визирати...¹²⁸

Лише з середини XIX ст. у долинянських селах річкових долин Тересви, Теремлі, Ріки, Ужа, частково верхів'я Боржави виведені з плах стіни ззовні не обмащувались глиною і не білились. Ця новачка особливого поширення набула з кінця XIX ст. Ряд особливостей проявляється також в інтер'єрі житла, крої і оздобах одягу, віруваннях і обрядах долинян.

Долиняни не мали загальної самоназви, не мали вони й локальної самосвідомості. Жителі високогір'я всіх русинів-українців рівнини, передгір'я і середньогір'я називали "долинянами", "долішнянами", "долішняками", такими, що живуть на долині, на рівнині. Назва долиняни ("Blachi") відома А.Кухарському вже у 1828 р.¹²⁹ Вона має виражений географічний характер. Гуцули називали долинян "гайналями". Самі долиняни називали себе "руськими людьми", "русинами", "руснаками", а з перших десятиліть XX ст. набувала поширення самоназва українці. За умов відсутності історично сформованої самоназви етнографічної групи та відповідної локальної самоідентифікації, долиняни в останні десятиліття все частіше називають себе закарпатцями, закарпатськими українцями: "ми українці, ми закарпатці". Але при цьому вони не ставляться зверхньо до гуцулів, бойків, лемків, але протиставляють себе угорцям, румунам, німцям, словакам, циганам, росіянам та іншим.

Особливості проживання долинян у різноманітних господарсько-географічних поясах річкових долин середньогір'я, низькогір'я, передгір'я і рівнини, їх адміністративна підпорядкованість конкретним комітатським і

о́кружним центрам, етноісторичні особливості формування населення кожної з річкових долин, правовий і господарський статус жителів конкретних сіл, вплив сусідів та інші чинники наклали відбиток на їх традиційну культуру. Тому долинини неоднорідні. За свідченнями Ф. Потушняка, на основі окремих діалектних і господарських рис, народне районування розрізняє такі групи долинини: 1) Лемаків (від слова "лем"), які проживають від долини р. Турі до долини р. Латориці; 2) Долинини (долишніан), які проживають південніше р. Турі, Імстичова і Рокосова; 3) Верхови́нців, які проживають між річками Латорицею і Тересою вище Сваляви і Довгого. У межах території долинини народ виділяв такі локальні групи: а) долини́дичок (замість слова груша вживали дичка) - на захід від м. Мукачева; б) долини́вських лемаків (також дички) - на схід від м. Мукачева; в) верхови́нських лемаків - вище Сваляви; г) верхови́нців-лишаків ("бляхів") - східніше Сваляви (довкола Березників, Керетьок, Кушники, Білок і далі до р. Боржави; д) верхови́нців-ціпоців (ходили молотити на рівнина ціпами) - на схід від р. Боржави; е) верхови́нців-валунів (говорять "ву", замість "ї" вживають "у") - від с. Кошельова до с. Горичова і сіл долини р. Терелі; є) верхови́нців-намуляників (живуть на врожайних намулистих ґрунтах правих приток р. Тиси) - на схід від р. Тересви та с. Грушева аж до кордонів з гцуцалами¹⁰. Народні знання про поділ долинини майже завжди опирались лише на одні із зовнішніх розмежувальних показників, але вони загалом точно розрізняли їх за певними локально-територіальними групами.

Внутрішня неоднорідність долинини заставляла дослідників шукати науково виражені розмежувальні критерії. Одні з них в основу поділу на групи ставили діалектні особливості, другі - комплекси народного одягу, треті - відмінності у формах забудови садоби і народній архітектурі і т.д. Вивчення локальних особливостей народної культури українців Закарпаття, що доволі чітко проявлялися впродовж XIX - 30-х років XX ст., дали підставу автору цих рядків ще в 70-80 роках виділити такі локальні групи долинини: а) Долин рік Тересви, Терелі і Ріки; б) Боржавської долини; в) Західніше р. Латориці і низини р. Ужа; г) Тур'янської долини.¹¹ У 1986 р. Федака П.М., виходячи з того, що зв'язки між мешканцями здійснювались переважно вздовж річок, запропонував виділити в долинині локальні групи населення за долинами рік Тересви, Терелі, Ріки, Боржави, Тур'ї, жителів території між середньою течією Латориці і низини Ужа.¹² На основі розроблених в етнології принципів внутрішнього районування етносів, в них виділяються етнографічні зони, субетноси і етнографічні групи, етнографічні райони і окружності (територіально-популяційні замкнутості). Виходячи з основних принципів такого районування та враховуючи комплекс розмежувальних рис традиційної культури, в етнографічній групі долинини виділяемо локально-територіальні групи марамороських, боржавських, ужанських і перечинсько-березнянських долинин, а в кожній з них по кілька етнографічних окружностей.

Локально-територіальна група марамороських долинин займає весь Ужцівський і Хустський райони, села верхів'я р. Терелі (Сіверська котловина) та українські і етнічно змішані населенні пункти лівого (румунського) берега р. Тиси: Кричуїв, Ремета, Верхня Руна, Тиса (Міку), Малий Тячів, Сигіт, Довге Поле (Кимпулуңг), Супинка. Вона загалом співпадає з територією поширення марамороських говірок. На цій території склались основні риси марамороського полонинського скотарства. Тут групи приїждих рухливих скотарів, носіїв відгінного полонинського вівчарства, зіткнулись з давніми доволоськими формами відгінного і приселищного скотарства. Обидві форми злились, залишки рухливих скотарів перейшли до осілості, до комплексного скотарсько-землеробського господарства, в якому провідну роль відіграло полонинське скотарство. Саме в Мараморощі, в долинах річок Тересви-Терелі-Ріки-Тиси доволі чітко виділяється простір, з півдня обмежений правим берегом р. Тиси по лінії населених пунктів Солотвино-Тересва-Бедевля-Буштаніо-Стеблівка (Салдобош), з півночі - селами Дубове-Тарасівка-Широкий Луг-Углі-Драгово-Березово, а із заходу - селами долини р. Ріки. На цій території з центром у м. Хусті у XIV ст. функціональна "Хустська країна".¹³

Етноісторичний і господарський розвиток позначився на культурно-побутових особливостях марамороських долинин, для яких загалом були характерними: комплексне землеробство-скотарське господарство з поширенням рільництва і садівництва; значне поширення відгінно-полонинського та вигінного скотарства; розкидана, однорядна чи дворядна забудова садоби; планування дерев'яного житла з відкритою галереєю та небіленими зовнішніми стінами з кінця XIX ст.; оздоблення внутрішнього інтер'єру житла ґрядками, на яких у 2-3 ряди наклали декоративні рудники, скатерті, святковий одяг; особливості в народному одязі, зокрема в місцевих кептарях; своєрідний весільний обряд; марамороські говірки і т.ін.

Природна і господарсько-культурна відособленість річкових долин, історичні і міграційні особливості формування їх населення, соціально-правовий статус сіл, що функціонували на засадах "волоського" поселенського права (Вільхівці, Бедевля, Воїногово, Колодне, Углі, Чумалево, Кричово, Драгово, Золотарьово, Іза, Лилча, Крива, Чорна і т.д.), контакти з етнічними сусідами та інші чинники зумовили складання кількох етнографічних окружностей марамороських долинин. Найвиразніше вони прослідковуються за місцевими особливостями традиційної матеріальної і духовної культури, зокрема в народному одязі (переважно жіночому), архітектурі, плануванні садоби і т.ін.¹⁴

У локально-територіальній групі марамороських долинин виділяемо ряд етнографічних окружностей.

Тересвиські долинини

Проживають вони в 24 селах нижньої і середньої течії р. Тересви з її притоками р. Лушанкою і р. Терешулкою (Широкий Луг, Новоселиця,

Тарасівка, Нересниця, Терново, Вільхівці-Лазь, Вільхівці, Добрянське, Криве, Біловарії, Белевля, Грушево та ін.) та українських поселень лівого (румунського) берега р. Тиси між м. Сігет і с. Мале Тячево. Сусіди зрідка називали їх "циваками", бо вони замість "чи" говорили і говорять "ци": "ци йдеш", "ци хочеш", "ци будеш" і т.п. Чеська дослідниця А. Кожмінова всіх долинян р. Тересви зарахувала до гуцульських перехідних груп, безпідставно називала їх "гуцулами-циваками". З кінця XIX ст. у них спостерігалось поширення "волоської" сорочки з квадратним широким шийним вирізом і рукавами зі збірними пишними манжетами, вишиваних шерстяними нитками кептарів, що оздоблювались вертикальними стрічками рослинного орнаменту і т.ін.

Дубівські долиняни

Населяють вони села середньої і верхньої р. Тересви та її приток Мокрянки і Брустурянки вгору від с. Ганичів. Проживають вони в 11 населених пунктах, найбільшими з яких є Ганичі, Калин, Дубове, Красна, Усть-Чорна, Лопухів. Для них характерне повсюдне поширення полонинського відгінного скотарства, зокрема вівчарства, у майже класичних гуцульських формах, помітні гуцульські впливи і в промислах, родинно-сімейному житті та фольклорі. Враховуючи близькість культурно-побутових традицій мешканців с. Лопухова з гуцульськими, В. Гнатюк, Ф. Потушняк та А. Кожмінова зарахували дубрівських долинян до гуцулів чи "гуцулів-циваків"¹²⁰.

Углярсько-драгівські долиняни

Проживають у селах Угляр, Бобове, Груники, Велика Уголька, Мала Уголька, Колодне, Кричово, Росош, Чумалево, Рівне, Драгово, Кічерели, Становець, Забрідь, Вільшани. Їхнє господарство характеризувалось гірським орним землеробством, відгінним полонинським скотарством, матеріальною культурою - збереженням архаїчних елементів у одязі (жіноча сорочка без "установ", "гуня" і т.ін.), а у віруваннях - збереженням пережитків дохристиянських обрядів у вигляді господарської, лікувальної і любовної магії.

Колочавські долиняни

Проживають у селах Колочавя, Горб, Мерешор, Негровець, Косів, Синевір, Заверкня Кичера, Синевірська Поляна, Береги, Загорб, Свобода. Господарством, матеріальною і духовною культурою жителі цих сіл близькі до долинян середньої течії р. Тересви. Це підтверджується і побутованим тут північно-західної підгрупи марамороських говірок. Водночас на цій території спостерігаються певні впливи бойківських традицій. Найповніше останні проявлялись у пануванні толоко-царинного двоїлля і фольклорі.

Хустські долиняни

Населяють 19 сіл, що лежать у нижній течії р. Тересви південніше села Дулова, межиріччя річок Помийниця-Байлової-Хустця. Найбільшими з них

є села Тересля, Новобарово, Вонігово, Руське Поле, Буштино, Стеблівка, Сокириця, Боронява, Нанково, Данилово, Нижнє Селище, Копашново та ін. Місцеві долиняни характерні збереженням традиційно орного землеробства, поєднанням вигінного і відгінного полонинського скотарства, поширенням двокамерного житла (хата+кліть), збереженням архаїчного комплексу жіночого одягу (сорочка без "установ", шерстяний пояс для підв'язування сорочки, фартух, постолі, гуня чи сукизаний піджак - "уйош", "уйюш") та появою з кінця XIX ст. новачій у вигляді короткого, вишиваного гładдо рослинним орнаментом жіночого кептаря ("буци"), трьохкамерного зрубного житла з небіленими зовнішніми стінами і т.ін.

Горинчівські долиняни

Проживають у 31 селі вздовж р. Ріки та західніше в межах Хустського району. Найбільшими з них є Іза, Кошелево, Липча, Монастирець, Горинчево, Березово, Нижній Бистрий, Липецька Поляна, Рокосово та ін. Їх господарство, культура та побут не виявляє виразних відмінностей від хустських долинян. У них проявляються лише незначні відмінності у промислах (лозоплетінні), ткацтві, вишивках.

Королевські долиняни

Населяють лівобережжя р. Тиси від с. Велятина до с. Хижі (Велятино, Новоселиця, Крива, Веряца, Горбки, Королево, Чорна, Хижа, Клинове, Клинова Гора, Нове Клиново). Традиційна культура королевських і хустських долинян майже ідентична. Незначні відмінності зумовлені тим, що в районі с. Хижі королевські долиняни контактували з румунами та із змармаризованими русинами-українцями. Найповніше місцеві відмінності проявлялись у жіночому (довгих домотканих сорочках з прямокутним шийним вирізом і багатою вишивкою геометричним чи рослинним орнаментом, білих коротких гунях) та чоловічому одязі (білих коротких багатобарвних сорочках з широкими довгими рукавами і стоячим коміром, білих довгих гатей, що внизу оздоблювались вишивкою і торочкою).¹²¹

Загалом відмінності між етнографічними окрестностями марамороських долинян незначні, фіксуються і розрізняються лише знавцями традиційної культури.

Боржавські долиняни

Етнографічний район (локально-територіальна група) боржавських долинян охоплює села межиріччя Боржави-Латориці, тобто займає села Іршавського і Свалявського районів, Мукачівського району на схід від м. Мукачева та українські села Виноградівського і Берегівського районів. Територія їх розселення співпадає з поширенням боржавських говірок. На складання господарсько-культурних і побутових особливостей долинян мав певний вплив соціально-правовий статус значної кількості сіл, що функціонували на "волоському" поселенському праві. Певну роль відіграли також подільські переселенські елементи Ф. Корятюшча. Загалом боржавські

долинами характеризувались: комплексним землеробсько-скотарським господарством з переважанням полеводства, садівництва і виноградарства над вигинно-стійловим, рівнинно-вигинним, вигинно-хутірським і, лише частково, полонинським скотарством; вуличною і частково розкиданою забудовою сіл; дерев'яним житлом із обмашеними глиною і побіленими всередині і зовні стінами; внутрішнім інтер'єром зі столами-скринями і впаштуванням уздовж довгої глухої стіни декоративної грядки, збереженням давньої довгої жіночої сорочки без "установ", картатими чи темними лейбихами ("камізоляками"), білими короткими гунями і т.ін.¹⁷⁷

У результаті взаємодії різних чинників у боржавських долинах склалося кілька етнографічних округностей (територіально-популяційних груп).

Довжанські долини

Вони проживають у 7 селах Верхів'я р. Боржави від села Приборжавська на півдні до с. Березинки на північному заході. Найбільшими з них є села Приборжавське, Довге, Бронька, Кушниця, Лисичово та ін. До кінця 20-х років ХХ ст. їх територія входила до Мираморського комітату, у середньовіччя вони мали правовий статус волоського поселенського права, а в їхньому комплексному землеробсько-скотарському господарстві важливу роль відігравало тваринництво і навіть зустрічалось полонинське відгінне скотарство. Жителі сусідніх сіл називали їх "бляхами", бо вони нібито - "тверді як бляха", "криють церкви бляхою", носять у волоссі світлі гребінці, що світяться як бляха. Більшість дослідників сходиться на тому, що назва утворилась від слів "волохи", "влахи" - "бляхи", "бляхи"¹⁷⁸.

Іршавські долини

Розселені у більш ніж тридцяти селах долини р.Боржави та її приток Синявки, Іршавки та Бистої від с.Лукове на північному сході і с.Загаття на північному заході до с. Заріччя на півдні Іршавського району. Найбільшими з них є села Брід, Ільниця, Осій, Білки, Іметичово, Великий Раковець, Малий Раковець, Вільківка, Дібрівка, Заріччя, Гребля, Підгірне та ін. До 20-х років ХХ ст. ці села входили до складу Березького комітату. У їхньому рільництві переважало орне передгірське і рівнинне землеробство з вирощенням зернових, бобових і картоплі, садівництво і виноградарство. У скотарстві в них переважала вигинна система випасу великої рогатої худоби, овець і кіз. Незначні відмінності у них проявлялися у вишвиці поширеній тут жіночої вузької тунікоподібної сорочки, широкої сукні, блузок з кольорових фабричних тканин і т.ін.¹⁷⁹

Крайнянські долини

Проживають у понад 30 селах низькогір'я, передгір'я і рівнини Іршавського і Мукачівського районів між с.Кам'янським на сході до р. Латориці на заході. Основну роль у складанні крайнянських долин відіграли процеси заселення, соціально-правовий статус місцевих сіл "волоського" поселенського права, їх господарський і побутовий розвиток. Первісно десять сіл цієї території (Ардаіово, Доробратово, Завидово, Загаття, Колодне, Коноплівці, Коропець, Лалово, Мідяниця, Станово) входили до

територіально-адміністративного утворення, що з 1378 р. відоме під назвою "Березька Країна". Поруч з ними на засадах "волоського" поселенського права функціонувало, ще більше десяти сіл, зокрема Івашковиця, Брестів, Дунковиця, Негрове, Куштановиця, Гендеровиця та ін. Ці села не знали панщини, платили відносно помірні податки Мукачівському замку, на чолі кожного села стояв староста ("князь", "кнезь"), влада якого була пожиттєвою і спадковою, 5-10 сіл складала крайнянський округ на чолі з виборцем "крайняком", а головою "Березької країни" був виборний воевода.¹⁸⁰ До крайнянських долин також належать мешканці сіл середньої течії р. Латориці. Найбільшими з них є села Верхня Визниця, Обава, Чинадієво, Кленовець, Кольчино, Бистриця, Куштановиця, Кучава, Лавки та ін. Функціонування цих сіл в особливому правовому господарському режимі, часткове підселення до них подоляни Ф.Коритовича та приплив галицьких поселенців у XV-XVIII ст. і визначили основні культурно-побутові особливості крайнянських долин.

Виноградівські долини

Проживають вони на самих окраїнах української етнічної території в селах Виноградівського і Березівського районів. Найчисленніші з них села Широке, Великі Ком'яти, Букове, Ошк, Велика і Мала Копаня, Нижні і Верхні Ремета, Олешник, Підвиноградів та ін. Це одна з найдавніших груп долин, які впродовж кількох сотень років перебували в господарсько-побутових контактах з угорцями. Ці обставини позначились на особливостях їх традиційної культури, що проявилось у народному одязі (полотністі чорні штани, жіночі тунікоподібні сорочки, чоловічі і жіночі жилетки, жінки на плечі накидали шерстяні чорні хустки). Сусіди називали виноградівських долин "дичками" чи "чорноколісниками" (бо у них чорні штани).¹⁸¹ Закарпатський історик проугорської орієнтації О.Бонкало навіть вважав їх за угорців, які розмовляють русинською мовою, або ж називав їх "нерішучими душами", які не можуть вирішити до східного чи західного світу вони належать.¹⁸²

Свалівські долини

Проживають у 14 селах верхів'я р.Боржави та у долинах річок Дусники, Вічі, Латориці, що згруповані навколо найбільших з них: Керезьки, Дусино, Тибава, Строїне, Неліпно, Ганьковиця. У господарстві місцевого населення орне землеробство переважало над вигинним скотарством, розведенням ВРХ. Для місцевого населення характерне переплетіння традицій довжанських долин і волівських бойків, що, зокрема, знайшло відбиток у поширенні вузької жіночих сорочок з уставками та без уставка.

Плосківські долини

Населяли вони понад тринадцять сіл долини р.Пині та її приток Великої і Малої Пині. Найбільші з них - Плоске, Родниківка, Полна, Голубине, Сусково та ін. Місцеві традиції позначені помітним впливом культурно-побутових традицій українців долини р.Тур'ї. Це знайшло певний відбиток у забудові садиби і місцевому традиційному одязі (пошаренні вузької короткої тунікоподібної жіночої сорочки).¹⁸³

Ужанські долиняни

Етнографічний район (локально-територіальна група) ужанських долинян охоплює українські села між р. Латорицею і Ужем у межах Мукачівського і Ужгородського районів. Він загалом співпадає з поширенням ужанських говірок, що зберегли ряд елементів староруських діалектних формувань. Соціально-політичні процеси впродовж багатьох століть втягували місцеве населення у вир бурхливих політичних подій, викликали активний рух населення з передгір'я в гори і навпаки. Стабілізація у 20-ті роки XVIII ст. військово-політичної ситуації зумовила спадання переселенських рухів, прискорила господарську, культурно-побутову та етнографічну консолідацію українців межиріччя Латориці - Ужа. Все це відіграло важливу роль у збереженні і розвитку господарсько-культурних традицій зернового землеробства, виноградарства, садівництва і вигінно-стійлового скотарства, що визначили основу локально-територіальної специфіки ужанських долинян. У залежності від входження сіл до адміністративно-територіальних одиниць і феодалних маєтків, їх соціально-правового статусу та господарсько-побутових контактів з угорцями, німцями, словаками, населенням міст, йшло складання культурно-побутової специфіки ужанських долинян і формування їх етнографічних округностей. Головним фактором цього процесу О.Бонкало вважав угорські культурно-побутові впливи. При загальній оцінці етнографічної специфіки долинян він видавав бажане за дійсне і безпідставно твердив, що русини-долиняни втратили більшість слов'янських рис і набули угорських, навіть мислять як угорці: "наблизились до угорців і в етнографічному плані".¹⁴⁴

Матеріали польових етнографічних досліджень дають підстави в ужанських долинян виділити дві етнографічні округності.

Полуйсько-лучківські долиняни

Проживають вони в більш ніж 30 селах, що знаходяться між м. Мухачевом і с. Середнім. Найбільшими з них є Копинівці, Бобовище, Лохово, Кальник, Іванівці, Ракошино, Великі Лучки, Ключарки, Страбичово, Зничево, Старе Давидково та ін. Історичні матеріали дають підстави допускати, що дана локально-популяційна група склалась на основі соціальної та господарсько-культурної консолідації селян-кріпаків, вільних селян (лібертинів) та заможних селян-шолтесів. Про значну роль лібертинів у цьому процесі свідчить той факт, що у 1924 р. лише у Великих Лучках їх налічувалось 267 родин.¹⁴⁵

Ужгородсько-середнянські долиняни

Проживають вони у 40 селах, що займають простір між річками Старою і Ужем. Найбільші з них є Пацканьове, Кибляри, Середне, Худьово, Великі Лазі, Ірлява, Глибоке, Стрипа, Ярок, Циганівці, Бараниці, Коритняни, Оноківці, Орхівовиця, Невицьке, Кам'яниця, Гута та ін.

Культурно- побутові відмінності етнографічної округності ужансько-середнянських долинян майже не помітні на давніх елементах традиційної

культури. Наприклад, давній народний жіночий одяг ужанських долинян характеризувався повсюдним поширенням тунікоподібної сорочки з вишитими рукавами. З середини XIX ст. вона поступово витіснялась блузкою міського крою з короткими рукавами. Водночас поширювались суцільні збіркові "камізоляки", міське взуття, йшло укорочення одягу і т.п. Це певною мірою позначилось на складанні місцевих особливостей одягу, але через недостатню етнографічну зиченість про них важко говорити. Аналогічні процеси тут проходили і в народному будівництві. Традиційне житло ужанських долинян - дерев'яна хата, стіни якої з середини і зовні обмащені глиною і акуратно побілені, дах - чотирискілий, критий солом'яно, драгицею чи гонтом. З середини XIX ст. у всіх ужанських долинян поширювався критий драгицями чи гонтом двосхилий дах з усіченими фронтами.¹⁴⁶

Перечинсько-березнянські долиняни

Етнографічний район (локально-територіальна група) перечинсько-березнянських долинян охоплює села долини р.Уж від Кострина, Вишки і Лютої на півночі, сіл долини р.Лютої та долини р.Турі з притоками до м.Перечина і с.Ворочево на півдні. Загалом їх територія збігається з поширенням у Великоберезнянському і Перечинському районах верховинських говірок. ¹⁴⁷ Особливості господарського, історичного і політичного розвитку цих територій викликали значні міграції місцевого населення, зумовили значні перепади кількості населення від століття до століття. Політична ситуація 20-х років XVIII ст. сприяла припливу сюди населення з Галичини, рівнинних і передгірських районів Закарпаття, прискорила стабілізацію господарського, громадського і родинно-сімейного життя. Більшість господарсько-культурних і побутових традицій перечинсько-березнянських долинян сформувались саме в цей історичний період. На середину XVIII ст. землеробство визначало характер господарської діяльності місцевого населення, але конкретне природне і соціально-економічне середовище кожної окремої групи сіл давало його різне співвідношення зі скотарством.¹⁴⁸ Практично всі оранки тут були створені людськими руками, викорчовуванням. Уже в 1900 р. оранки у 50 селах ужанської Верховини займали 16,3% всіх площ, в кожному селі існувала усталена система постійних полів. Водночас місцеве населення доволі широко займалось тваринництвом, у якому переважало вигінно-стійлове, вигінно-полонинське та частково відгінно-полонинське скотарство. Господарсько-культурні традиції та контакти з сусідами (бойками, лемками, словаками) спричинились до складання ряду культурно-побутових традицій місцевих долинян. Це проявилось в особливостях забудови садиби (одно-чи дворядна її забудова), зрубного житла (стіни з обох боків обмащувались глиною і білились), жіночому одязі (довга жіноча сорочка без уставок чи коротка сорочка-блузка) і т.ін.¹⁴⁹

Функціонування місцевого комплексного землеробсько-скотарського чи скотарсько-землеробського господарства з приблизно однаковим значенням землеробства і скотарства, соціально-політичні і міграційні процеси та традиційна ізольованість сільських громад спричинились до складання кількох етнографічних округностей (територіально-популяційних груп).

Тур'їнсько-перечинські долини

Проживають вони в 23 селах Перечинського району. Найбільші з них - це Ворочево, Перечин, Сімерки, Дубриничі, Тур'я-Ремета, Тур'я Поляна, Туриця, Турички, Порошкове, Тур'я Бистра, Полянська Гута та ін.

Великобerezнянсько-чорногородські долини

Населяють вони понад 10 сіл Великобerezнянщини. Найбільшими з них є Руська Мочар, Мирча, Малий Березний, Великий Березний, Костева Пастіль, Розтоцька Пастіль, Смерекове, Букінчево, Чорногорова та ін.

Лютинські долини

Вони проживають в селах Люта, Вишка, Кострино, Кострицька Розтока, Сіль, Ставне, Жорнава, що перебувають під помітним впливом бойківських господарсько-культурних традицій.¹²¹

БОЙКИ

Бойківщина займає гірські системи центральної і західної частини Українських Карпат. За сучасним адміністративно-територіальним поділом названа територія займає південно-західну частину Рожнятинського і майже весь Долинський райони Івано-Франківської області, Сколівський, Турківський, південну смугу Стрийського, Самбірського і більшу частину Старосамбірського районів Львівської області, північну частину Міжгірського, Великобerezнянського та весь Волівецький район Закарпатської області. На півдні бойки межують з долинянами, на південному заході з лемками і поляками, на південному сході - з гуцулами, а на сході - з українцями Наддністрянщини.¹²¹ Бойки, як етнографічна група українців, формувались на основі східнослов'янського землеробсько-скотарського населення VI-IX ст., що створили племінні союзи дулібів, білих хорватів та білих сербів. Ряд дослідників допускає, що в давнину могла існувати гілка слов'ян під назвою бойки, яка, можливо, була відгалуженням сербів чи хорватів. У X ст. вони увійшли до складу Київської Русі, згодом Руського королівства (Галицько-Волинського князівства).¹²²

Включення територій північної (галицької) Бойківщини до складу Польщі, а південної (закарпатської) - до складу Угорщини, розділило їх політичними кордонами. Але це не розірвало тісних господарсько-культурних і родинно-побутових зв'язків населення обох частин, не зменшило міграцій значних груп населення через державні кордони.

Проблеми етногенезу бойків в нині не вирішені, бо виняткова більшість дослідників зводили їх походження до вивчення етимології слова "бойки". Одні виводили його від слова "божк" - від, другі - від слова "бойкий" - відважний, треті - від слова "войко" - воїн, четверті - від назви кельтського племені "бойів" чи скіфського племені "боісків", п'яті - від вживання у бойківському говорі частки "боје", шості - від антропоніму Бойко і т.д.¹²³ Назва окремої частини українців бойками, як і назва території їх розселення Бойківщиною, поширились лише наприкінці XIX ст. під впливом друкованого слова. Але навіть на початку XX ст. місцеві українці не вживали слова "бойки" як самоназви. Так їх називали українці інших етнографічних груп та сусідні народи. Назву бойки вони сприймали за образливу, настоювали на своєму русинстві чи українстві: "Який я бойко, я такий же русин, як і ти".¹²⁴ І.Франко записав народну коломийку, в якій зафіксоване саме таке ставлення до назви "бойки":

Й закувала зозуленька та й буде кувати,
Не будеш ми, моя мила, бойком називати.¹²⁵

Негативно-зневажливе, насмішквате ставлення до назви "бойки" зафіксоване в їх етнографічних сусідів. Наприклад, закарпатські гуцули часто вживали вираз "ти печений бойко", що означало як забитий, затурканий селянин.¹²⁶ Таке ж насмішквате ставлення фіксують коломийки, записані І.Франком та В.Гнатюком:

Ой ти, бойку, старий бойку, в великій крисані,
Витягну ти віз на хату, на стодолю самі.

Ой ти, бойку, ой ти, бойку, я на тебе гойкну,
Ой ти, бойку, здогадайся, за двері сховайся.¹²⁷

Долиняни також насміхались над бойками, бо ті такі очі до бійок, що і після смерті їх слід боятися:

Ой, людоньки, умер бойка,
Бойкови дзвонили.
Як ся схопив із лавиці,
Ледве го зміли.¹²⁸

Лише під впливом друкованого слова поступово назва "бойки" почала прийматись як самоназва. Це знайшло відбиток у нечисленних коломийках кінця XIX - початку XX ст., в яких зазвучали нові мотиви:

І ти бойка, і я бойка, і ми оба бойки,
Заберім си по дівчині, підеш полегоньки.

А музика - файно ігра, дрібойка, дрібойка,
А я собі полюбила за Бескідом бойка.¹²⁹

Етнографічні особливості бойків визначались своєрідністю бойківської говірки, комплексним землеробсько-скотарським господарством з широким кошикуванням ґрунтів, вигінно-стійловим, вигінно-хутірським, вигінно-полоніським та відгінно-полоніським скотарством, в якому переважало

розведення ВРХ. Характерна ознака бойківської садиби - довгі двори, в яких житлові і господарські будівлі розміщувались під одним дахом. Звичайна бойківська хата з ганком мала лише одну житлову кімнату з небілезимими стінами, високий, критий соломною дах. Коли з кінця XIX - початку XX ст. почали вводити дим до сіней чи прямо на горнище, стіни у середині житла почали обмащувати глиною і біліти. Ще наприкінці XIX ст. в сім'ї і сімейному побуті бойків зберігались значні пережитки патріархальних відносин, звичаєвого права, а у святково-обрядовій культурі - пережитків дохристиянських вірувань і обрядів.¹⁰⁰

Сукупність етнокультурних рис населення Бойківщини, безсумнівно, характеризує його населення як своєрідну етнографічну групу українського етносу. При цьому дослідники звернули увагу, що загалом в єдиній традиційній культурі бойків проявлялись локально-територіальні відмінності. І.Франко з цього приводу писав: "... крім багатьох спільних рис, відкривають уважному етнографові більш-менш стільки відмінностей, скільки на цій території є річкових русел, що звичайно обумовлюють таких відмінностей зумовлювалось особливостями природно-географічних умов річкових долин і господарських поєвів, державною і господарською підпорядкованістю окремих частин Бойківщини, правовим і господарським статусом окремих сіл, впливами сусідів та іншими чинниками. Етнографічні матеріали дали підстави Ю.Гошко виділити етнографічні райони (локально-територіальні групи) підгірських, західних, східних та закарпатських бойків."¹⁰¹

ЗАКАРПАТСЬКІ БОЙКИ (БОЙКИ ЗАКАРПАТТЯ)

Етнографічний район (локально-територіальна група) закарпатських бойків займає Волівецький район, Міжгірський район (за винятком сіл верхів'я р.Тереблі з центром у с.Колочаві, Міжгір'я і Вучкового в долині р.Ріки) та села Тихий, Гусний, Сухий, Волосвянка, Ужок, Ставне у верхів'ях р.Ужа Великоберезнянського району, всього понад 64 села. О.Бонкало, з'ясовуючи появу бойків на Закарпатті, відзначав, що сюди вони прийшли з Галичини тихо, непомітно у XVI-XVIII ст. з районів Турки, Стрия, Дрогобича, Долини, Калуша та Самбора.¹⁰² Природно-географічні умови, структура земельних угідь і господарські традиції свідчать, що основним заняттям бойків було землеробство, або ж воно відіграло рівнозначну роль із скотарством. Вони завжди прагнули мати чим більше орانیщ. На протязі віків у них продовжувало зберігатись підсічно-вогневе землеробство. Наприкінці XIX ст. пануючим у них було толоко-царинне землеробство з кошаруванням ґрунтів. У закарпатських бойків був поширений як вигійно-половинський тип скотарства з випасом ВРХ на гірських випасах, а овець - на постійних і тимчасових випасах сільських кадастрів, так відгінно-

половинське скотарство з випасом овець на полонинах верхів'я р.Ріки.¹⁰³ Ряд місцевих особливостей збереглося у традиційному житлі, одязі, сімейному і громадському побуті, духовній культурі.

Діючи характеристику закарпатських бойків, О.Бонкало відзначав, що вони загалом на 5 см нижчі за гуцулів, руськів, широколобі, тонкогубі, а їх дівчата - кругловіди, милі і веселі. Вони розмовляють повільно, а мова їх монотонна. Загалом бойки прищовиті, багато і охоче працюють, але надміру вони не натруждаються. При цьому він відзначав, що бойки демократичні, скромні, надійні, законопослушні, послужливі, добродушні, дружельюбні та говіркі. Вони добрі сім'яни, люблять своїх батьків, поважають старших і заради близьких здатні на жертви та важку працю. Це проявилось у сімейному колективізмі, зокрема в збереженні значних пережитків сімейної общини. Гніваючись, бойки швидко бралися до бійок,¹⁰⁴ а тому сусіди, зокрема долиняни, називали їх ще "побойками".

У господарстві, матеріальній культурі, сім'ї, сімейному побуті та традиційній календарній обрядовості місцевого населення виразно проявляються загальноукраїнські ознаки і загальнобойківські етнографічні риси, але вони не нівелювали місцевих особливостей традиційної культури. У залежності від входження сіл до адміністративних одиниць, феодальних маєтків, господарсько-побутової ізольованості сіл, внутрішньоземельних міграцій, у закарпатських бойків сформувалось кілька етнографічних окружностей (територіально-популяційних груп). Ю.Гошко етнографічні окружності називає мікрорайонами.¹⁰⁵

Міжгірські бойки

Проживають вони більш ніж у 30 селах верхів'я р.Ріки вище Міжгір'я, долинах р.Голятинки і потоку Студений. Найбільшими з них є Лозянський, Майдан, Голятин, Новоселиця, Лісковець, Торунь, Лопушне, Верхній Бистрий, Пилипець, Верхній Студений, Нижній Студений, Ізки, Келечин, Річка, Тюшка, Сухий, Репинне та ін. Історичні перекази та етнографічні матеріали свідчать, що місцеві культурно-побутові традиції сформувались переселенськими елементами з галицьких сіл верхів'я річок Свічі, Мізуки та їх приток. Локальні особливості місцевих бойків проявились у внутрішньому плануванні двокамерного (хата+сіна) чи трикамерного (хата+сіна+комора) курного житла, переважанні червоної кольорової гами у вишиванні народного одягу, тканих грядкових рушників, скатертей і т. ін.

Волівецькі бойки

Вони населяють понад 26 населених пунктів одноіменного району. У заселенні Волівеччини основну роль відіграли галичани, вихідці з сіл долини річок Опору і Голоччанки. Локальні особливості волівецьких бойків найвиразніше проявлялись у традиційному трикамерному житлі (сіна+хата+комора), що споруджувалось під одним дахом з хлівом, в одязі, зокрема в жіночих сорочках (коротка сорочка з розрізом справа і круглим

шиїм вирізом, зібраним у дрібну збірку), їх оздобленні геометричним орнаментом червоними і синіми нитками, кептарях-камізоляках прямого крою, боки яких обшивались сап'яном зеленого, червоного і синього кольорів, ткацтві і т. ін.

Ужонські бойки

Вони проживають на лівобережжі р.Ужа в селах Тихий, Гусний, Сузний, Волосівка, Ужок у Великоберезнянському районі. У складанні цієї групи взяли участь галицькі бойки з сіл верхів'я річок Дністра, Стрия та сіл Волицьчини. Водночас тут помітні певні лемківські впливи, що дає підставу тлумачити цю територію як бойківсько-лемківське міжкордоння.¹⁵⁷ Це проявлялось у спорудженні хати в одному блоці з столовою під спільним дахом (довга хата), у збереженні пережитків сімейно-общинних відносин і т. ін.

ЛЕМКИ

Етнографічна група українців-лемків давня населення північної і південної схили Низьких Бескид між річками Саном і Ужем на сході та Попрадом і Дунайцем на заході. До другої світової війни, на основі говірок, північна Лемківщина визначалася так: Красьценково - на південь від Північної-Грибова-Дуклі - на північ Сянока. Західна межа - це своєрідне заокруглене вістря ножа, що досягло району на захід від Красьценкова, а південна - визначалася по лінії: на північ від Старої Любовні і Сабінова - на захід від Бардієва і Нижнього Сандиха - на схід від Геральдівців і Снини, а на південному сході - у напрямі на Перечин, точніше на село Новоселицю. Східну границю Лемківщини умовно можна провести по р.Уж. Під Лемківщиною розуміють заселену українськими горами область, розташовану по північним і південним схилам Карпат. Ця область складала єдине ціле в етнографічному відношенні, хоча належала до різних державних утворень.¹⁵⁸

Після першої світової війни північна частина Лемківщини опинилась у складі Польщі, а тому в літературі її корінне населення називали польськими лемками чи лемками Польщі. У 1945-1947 рр. від 60 до 70% лемків було депортовано до Советського Союзу, а 30-40% - до східної і північної частини Польщі.¹⁵⁹ Нині у складі Польщі території етнографічної групи лемків не існує.

Південна частина Лемківщини з 1919 р. знаходилась у складі Чехословаччини, нині - у складі Словаччини, а її східні окраїни, тобто села долини р.Ужа, з кінця 1938 р. входили до складу Карпатської України, з квітня 1939 р. - до складу Угорщини, з 1945 р. - до складу Закарпатської області України. Русинів-українців Східної Словаччини нині прийнято називати південними лемками, а територію їхнього розселення Південною Лемківщиною.¹⁶⁰

Питання етногенезу лемків ще не вирішено. Ряд дослідників сходяться на тому, що лемки склались на основі появи у XIV-XVI ст. переселенських

груп українців-русинів з Сянщини, Перемишлянщини і територій нинішнього Закарпаття, які селились тут на засадах "волоського" поселенського права.¹⁶¹ Інші, не відкидаючи колонізації XIV-XVI ст. на засадах "волоського" поселенського права, вважають, що давніми предками лемків були білі хорвати, котрі у VI-VII ст. проживали в Карпатах і Прикарпатті, а найдавніші руські поселення датують XI-XII ст.¹⁶² Окремі з авторів вважають, що лемки виділились з бойків внаслідок родової відмінності, підсиленої впливом, якого вони зазнали від сусідніх, переважно панівних, етносів.¹⁶³ Назву "лемки" дослідники виводять від часто вживаного прислівника "лем" - у значенні лише, тільки. Хоча ряд дослідників вважає, що вже давньоруська мова знала "лем", мовознавці вважають його запозиченням з польських і словацьких діалектів.¹⁶⁴ Лемки звично називали себе "руськими" людьми, "русинами" чи "руснаками". Вони ображались і протестували, коли їх називали лемками, а саме слово вважали за образливе, неважливе.¹⁶⁵

І.Сенько, збираючи польові матеріали на Великоберезнянщині, зафіксував, що на запитання про місце проживання лемків одержував відповідь: "Ми - не лемки. Лемки за Березним", "лемки за Бескидом", а в Ужку - "У нас на того, хто щось робить недоладно, кажуть: Ти лемку! Ми не лемки".¹⁶⁶ У свій час це підмітив О.Бонкало, який писав, що лемки йому твердили: "Ми русини, руснаки (русняки). Лемки живуть десь там серед бойків".¹⁶⁷

У джерелах слово "лемки", "лемко" зустрічається з XVI ст. У науковій літературі вперше з'явився його у 1834 р. О.Левинський, потім у 1841 р. - І.Вагилевич, у 1844 р. - П.Шафарик, у 1851 р. - В.Поль, а в 1860 р. з'явилась публікація О.Торонського "Русини-лемки".¹⁶⁸ Більш значного поширення в літературі воно набрало в другій половині XIX ст., хоча тоді ще лемки звично називали русинами. Після першої світової війни під впливом друкованого слова поступово поширювався етнонім "лемки" як самоназва, йшло становлення локальної етнографічної самосвідомості. Цьому значною мірою сприяло видання часопису українського спрямування "Наш Лемко" та - московільського спрямування "Лемко".¹⁶⁹ Після другої світової війни, в умовах Польщі і Чехословаччини (нині Словаччини), етнонім "лемки" набув подальшого поширення. У Польщі місцеве українське населення традиційно самоідентифікує себе з русинами-лемками, лемками-українцями, українськими лемками чи просто лемками, у Словаччині - з українцями, русинами-українцями, русинами, руснаками, лемками-русинами. У закарпатській частині Лемківщини місцеве населення самоідентифікувало себе з русинами, з 20-30-х років XX ст. - з українцями чи русинами, а з 1945 р. - лише з українцями. Закарпатські лемки ніколи не вживали етнонім "лемки" для визначення своєї етнографічної самоідентифікації.¹⁷⁰

Традиційно-побутова культура лемків, виявляючи глибокі загально-українські риси, позначена певними культурно-побутовими особливостями

ми. Для їхніх сіл характерна скупченість дворів уздовж річок, потоків і доріг. У переважно одновуличних селах будувались довгі будинки, що разом з хвиною в один комплекс об'єднував 6-7 господарських приміщень. Садоби прилягали одна до одної, хати в них розташовувались причілковими стінами до вулиці, зідка - фасадом до дороги. Житло і господарські споруди у садбі розміщувались в один ряд під спільним дахом. У давніх житлах рублені стіни курної хати не білились. У ній влаштовувались "градки" - полиці з двох кругляків, вставлених у зруб нижче стелі вздовж торцевої або також і причілкової стіни. На "градках" сушили поліна, зберігали дерев'яний посуд, клали для димлення цибулю і часник, підвішували буденний одяг. З другої половини XIX ст. курні хати почали зникати, а після 1918 р. такі хати - рідкість. У зв'язку з цим рублені стіни хати почали обмащувати глиною і білити. Певні особливості традиційної культури лемків проявлялись також в одязі, сімейному побуті та святах і обрядах. Наприклад, до середини XIX ст. лемки виготовляли одяг лише з домотканого полотна і сукна, а до комплексу жіночого одягу входили блузки-безрукавки, сердаки, ходаки, схожі до бойківських спідниць без збиранок чи схожі до словацьких спідниць з широкими чи дрібними збиранками¹⁴¹ і т.п.

Незважаючи на політичні кордони, галицькі (польські) і закарпатські (угорські, чехословацькі) лемки підтримували тісні господарські, особливо торгові, релігійні (всі греко-католики) та культурно-побутові контакти. Саме ці обставини сприяли збереженню загальнолемківських рис ментальності. Характеризуючи лемків, автори другої половини XIX - першої половини XX ст. відзначали, що вони середнього зросту, але трохи нижчі за бойків. Більшість з них - темноволосі, худорляві і рум'яношкі. В їх очах вираз ширості, справедливості, великодушності, совістливості, вони дуже смиренні, побожні, забобонні, законопослушні, до властей ставляться з пошаною, не задрісні, не крадуть. Одружуючись у ранньому віці, вони залишалися все життя вірними сім'ї, є добрими батьками. У пошуках заробітків для сім'ї вони йшли в далекі краї, а в роботі дуже настирливі і витривалі.¹⁴² Але при всьому цьому у лемків спостерігаються певні територіальні відмінності в традиційній культурі. Входження певних частин Лемківщини до складу різних держав відіграло певну роль у складанні етнографічних районів (локально-територіальних груп) польських (північних), словацьких (південних) і закарпатських (ужанських) лемків.

ЗАКАРПАТСЬКІ ЛЕМКИ

Етнографічний район (локально-територіальна група) закарпатських лемків займає села правого берега верхів'я р.Ужа (Верховина Бистра, Лубня,

Загорб, Стужиця, Домашин, Книгня, Стричава, Завосино) у Велико-березнянському та села Новоселиця і Зарічово у Перечинському районі. Він займає територію близько у 164 км кв. Лемкі верхів'я р.Ужа і верхів'я р.Ціроки (Східна Словаччина) у минулому входили до однієї, закарпатської (ужанської) локально-територіальної групи і лише державні кордони розірвали їх єдність.¹⁴³ І.Красовський населення цієї території навіть не вважав за лемків, а мішаним бойківсько-лемківським з переважанням бойківського елементу.¹⁴⁴

На формування культурно-побутових відмінностей закарпатських лемків мали вплив як фізико-географічні, соціально-економічні і політичні чинники, так і широкі контакти з бойками, долинянами та словаками. Все це позначилось на особливостях комплексного землеробсько-скотарського господарства з пануванням толоко-царинного двоїлля і кошаруванням ґрунтів, випасом овець у межах сільських кадастрів, а ВРХ - на гірських випасах. Їхні села тягнуться вздовж річок, потоків і доріг. Лемківські садби - це цілий комплекс будов, що розміщені в один ряд і тісно прилягають одна до одної: хижка+сіни+комора+стодола (пеленя)+хлів (стайня)+хлі-вець, що розташовані під одним дахом. Навколо стайні ще влаштовували прибудови (газовби) для збереження сіна і соломи. Водночас вони утеплювали стайню. Давня двоїлля (хижка+сіни) чи триїлля (хижка+сіни+комора) хата з кінця XIX - поч. XX ст. будувалась переважно на одному віні - підваліні, а тому довжина житла залежала від довжини віня. З двох чи трьох камер хати під житло відводилась одна кімната площею 20-24 кв.м з двома, інколи чотирма вікнами. Уздовж довгої стіни всього переднього фасаду під стріхою влаштовували з каменю та глини призьбу ("підхижу"). Дах хати чотирисхилий, критий східцеподібно солом'яними снопами (жупами). У кожній лемківській хижі влаштовувалась велика прямокутна глинобитна піч, а з другої половини XIX ст. піч з кошем для виходу диму. Ряд особливостей характерних і для жіночого традиційного лемківського одягу - коротка до пояса сорочка з коротким рукавом, безрукавка (камізоля) темного кольору, барвіста велика хустка, що накидувалась на плечі і т.ін.¹⁴⁵ Крім того, спостерігається ряд особливостей в сім'ї і сімейному побуті та святково-обрядовій культурі.

Природно-географічна відокремленість, господарсько-культурні і побутові традиції, історичне минуле, розміщення на самих окраїнах української етнічної території на кордонах з румунами, угорцями, словаками і поляками сильно вплинули на збереження мозаїчності українців Закарпаття аж до середини XX ст. Національно-культурне піднесення 20-30-х років XX ст. прискорило культурно-побутову консолідацію місцевого населення, самоусвідомленню себе українцями. Впродовж другої половини XX ст. етнографічні і локально-територіальні відмінності українців Закарпаття

майже повністю стерлися, вони усвідомлюють себе не відокремленою, а складовою частиною українського етносу. Ця свідомість спиралась на спільність походження, мови, культурно-побутових традицій та етнічні стереотипи, що, незважаючи на багатоваріантність територіальних відмінностей, мають загальноукраїнські ознаки. Історичну відокремленість закарпатської етнографічної зони, певну специфіку її етнографічних та локально-територіальних груп не слід перебільшувати. Вони не дають підстав, щоб розглядати населення Закарпаття відокремлено від українського етносу. За намаганнями політично і етнографічно відокремити Закарпаття від України завжди ховались політичні сили сусідніх держав.

На початку 1990-х років прагнули обґрунтувати етнографічну і навіть етнічну відокремленість українців Закарпаття від України мігранти-чужинці, тутешняцько налаштовані комуністи, угороси та різноманітні маргінали. Вони на сторінках "Новин Закарпаття" та ряду інших газет упродовж кількох років вели пропагандистську кампанію про те, що закарпатські українці не є українцями, а русинами. Нині рупором політичного русинства стала газета Мукачівської єпархії української православної церкви Московського патріархату "Наша родина". Виходячи з абсурдної тези, що "... про наявність русинів на Закарпатті свідчить... існування товариства підкарпатських русинів", вони репетують про "самобутність народу Закарпаття", "закарпатський багатонаціональний народ", "русинську націю", "самостійний русинський етнос", "національну і соціальну психологію закарпатців", "автономіський менталітет закарпатців", злиття національних груп Закарпаття в "єдиний соціально-економічний анклав" і т. п.¹⁰⁰ Безпідставність, неспроможність, промосковська комунорусинська антиукраїнська заангажованість і політична безперспективність таких підходів цілком очевидна. Характеризуючи етнографічну мозаїчність українців Закарпаття, розмаїття їх традиційно-побутової культури по етнографічних і навіть локально-територіальних групах, політично неупереджені дослідники підкреслювали їх загальноукраїнську етнічну, культурну і духовну соборність.

ПРИМІТКИ

1. Симоненко И.Ф. Об историко-этнографических районах в Закарпатье (В порядке постановки вопроса) // Советская этнография.- 1958. - №4. - С.38-41.
2. Потушняк Ф. Як народ ділить себе // Літературна неділя.- Ужгород (Унгвар), 1942.- Річник II.- С.186; Bonkáló S. A rutének (ruszinok).- Budapest, 1940.- С.70-74.
3. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. - Ужгород, 1994. - С.461.
4. Резолюції Всенародного Конгресу Угорських Русинів у Хусті з дня 21-го січня 1919 р. // Стерчо П. Карпато-Українська держава.- Львів, 1994.- С.224.

5. История Венгрии. В трех томах.- М., 1971.- т.1.- С.102,105,109,111-113; Нариси історії Закарпаття.- Ужгород, 1993.- С.47-50, 53-54; Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI-XIII ст.- К., 1980.- С.160-168; Він же. "Деміфологізація" і міфотворення / / газ. Новини Закарпаття, 6 червня 1998; 13 червня 1998; Руський літопис.- К., 1989.- С. 8, 16, 68.
6. Пеняк П., Пеняк С. Верхні Потисся і давньослов'янські державні об'єднання другої половини I тисячоліття нашої ери // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Палькевича (23-24 жовтня 1992 року). - Ужгород, 1992. - С. 302; Українське Карпати. Історія.- К., 1989.- С.410; Тиводар М. Названа праця.- С.425.
7. Bonkáló S. Названа праця.- С.68.
8. Ставровський О. Словацько-польсько-українське прикордоння до 18 століття.- Братислава, 1967.- С.28-31, 32-37.
9. Bidermann H. Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihre Erwerb und ihre Geschichte.- Innsbruck, 1867.- т.2.- С.59-60; Lehoczyk T. Bereg vármegye monographiája.- Ungvár, 1881.- Kotet I.- С.117.
10. Грушевський М. Історія України-Руси.- К., 1992.- т.11.- С.488; Chaloupecký V. Staré Slovensko.- Bratislava, 1923; Ставровський О. Названа праця.- С.21.
11. История Венгрии.- т.1.- С.122-123.
12. Нариси історії Закарпаття.- т.1.- С.54.
13. Ставровський О. Названа праця.- С.18-25.
14. Ставровський О. Названа праця.- С.18-19, 24, 377-379; Тиводар М. Названа праця.- С.427-428; Енциклопедія українознавства.- Львів, 1993.- т.2.- С.716; Нариси історії Закарпаття.- т.1.- С.50-52.
15. Ачати И. История венгерского крепостного крестьянства.- М., 1956.- С.58-59; Гаджега В. Севлюш (особливо под королями Арпадовичами р.1301) // Подкарпатська Русь.- Ужгород, 1925.- річник II.- с.428; Perfeckij E. Název Borzava v pramenech XIII. az XV století // Borzava v Podkarpatské Rusi.- Bratislava, 1932.- díl I.- С.15-17; Його ж. Sociálne-hospodárské pomery Podkarpatské Rusi ve století XIII-XIV.- Bratislava.- С.16.
16. Нариси історії Закарпаття.- т.1.- С.54.
17. Магочі П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948).- Ужгород, 1994.- С.34; Енциклопедія українознавства.- т.2.- С.554-555, 719.
18. Лучкай М. Граматика слов'яно-руська.- К., 1989.- С.49.
19. Народний закон ч.Х з року 1918 про автономію руської нації, живучої в Мадярищині // Стерчо П. Карпато-Українська держава.- С.225.

20. Информативное обозрение за месяцы сентябрь и октябрь 1940 года. - Ужгород (Унгвар), 1940. - С. 2.
21. Uj idok lexikon. - Budapest, 1944. - С. 535
22. Нариси історії Закарпаття. - Т. 1. - С. 54.
23. Літопис руський. - С. 1, 14, 80, 226, 234, 247, 346, 382, 387, 393, 435; Ставровський О. Названа праця. - С. 20, 35, 81-83.
24. Ставровський О. Названа праця. - С. 18, 35-37, 379; Літопис руський. - С. 14, 80, 226, 234, 247, 346, 382, 387, 393, 435; Магидович І. П., Магидович В. И. История открытия и исследования Европы. - М., 1970. - С. 75-76, 173-174, 221, 268, 270, 273; Энциклопедический словарь. - С. - Петербург, 1895. - Т. XIV. - С. 579-580.
25. Магидович І. П., Магидович В. И. Названа праця. - С. 26 7-270; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. - М., 1967. - Т. II. - С. 202.
26. Лучкай М. Історія карпатських русинів. - Т. 4 // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. - Приців, 1991. - Т. 17. - С. 62, 65, 68, 120, 144, 171; Його ж. Граматика слов'яно-руська. - С. 48-49; Сенько І. Чиї гуси дращуть русини? // Карпатський край. - Ужгород, 1995. - № 1-4. - С. 14-25; Магочі П. Р. Названа праця. - С. 20-21, 23, 24, 25-29, 34-38, 261, 267; Францев В. Обзор важнейших изучений Угорской Руси // Русский филологический вестник. - Варшава, 1901. - Т. XIV. - С. 145-146, 149-151, 154.
27. Маркусь В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. - Ужгород, 1993. - С. 11-12, 15-16.
28. Сенько І. Чиї гуси дращуть русини? - С. 14-24; Францев В. Названа праця. - С. 145-146, 149-151, 154; Магочі П. Р. Названа праця. - С. 20-23, 23-29, 34-38, 261, 267; Лучкай М. Граматика слов'яно-руська. - С. 48-50.
29. Францев В. Названа праця. - С. 145-151; Магочі П. Р. Названа праця. - С. 20-29, 34-38.
30. Проблеми Підкарпатської Русі в листуванні Т. Г. Масарика з Е. Бенешем під час Паризької мирної конференції // Карпатський край. - Ужгород, 1994. - № 7-12. - С. 37-39.
31. Стерчо П. Названа праця. - С. 20-21, 25, 119-120, 229, 231-234; Магочі П. Р. Названа праця. - С. 65; Тиводар М. Закарпатті: Народознавчі роздуми. - Ужгород, 1995. - С. 181.
32. Добрянський А. И. О западных границах Подкарпатской Руси, со времен св. Владимира. // Журнал Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1880. - Т. 208. - С. 134-159.
33. Неседы З. Р. История Закарпатской Руси до XIV столетия // Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии. - М., 1945. - № 4. - С. 201-220; Стерчо П. Названа праця. - С. 231-234.

34. Ставровський О., Названа праця. - С. 24-25; Тиводар М. Названа праця. - С. 436; Bonkáló S. Названа праця. - С. 53-54.
35. Bonkáló S. Названа праця. - С. 46-47.
36. Барвінський Б. Назва "Україна" на Закарпатті. - Вінніпег, 1952. - С. 13; Ставровський О. Названа праця. - С. 24-25; Тиводар М. Закарпатті: народознавчі роздуми. - С. 180; Bonkáló S. Названа праця. - С. 53-54.
37. Шелухін С. Україна - назва нашої землі з найдавніших часів. - Прага, 1936. - С. 212
38. Борщак І. Ідея соборної України. - Париж, 1923. - С. 20.
39. Шелухін С. Названа праця. - С. 213.
40. Борщак І. Названа праця. - С. 26.
41. Мєсяцослов на год 1866-ой для русских Угорской Украины. - Ужгород (Унгвар), 1866; Шелухін С. Названа праця. - С. 213.
42. Целєвич Ю. Дещо за поселення Угорської України русинами і за унію церкви православної угорських русинів з Римом. - Пряшів, 1996.
43. Стерчо П. Названа праця. - С. 224.
44. Магочі П. Р. Названа праця. - С. 247, 265, 267, 272-274.
45. Стерчо П. Названа праця. - С. 161.
46. Там же. - С. 121, 161, 163.
47. Штефан А. Августин Волошин - Президент Карпатської України. - Торонто, 1977. - С. 159; Стерчо П. Названа праця. - С. 121.
48. Стерчо П. Названа праця. - С. 110.
49. Магочі П. Р. Названа праця. - С. 247, 266, 270, 275; Стерчо П. Названа праця. - С. 93-95.
50. Шляхом Жовтня. Збірник документів. - Ужгород, 1965. - Т. VI. - С. 284; Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 - січень 1946 рр.). - Ужгород, 1995. - С. 51.
51. Венелін Ю. И. О песнолюбии славян закарпатских // Шведський М. Матеріали по історії возродження Карпатської Русі. - Львів, 1906. - Т. 1.
52. Соболевский А. И. Как давно русские живут в Карпатах и за Карпатами // Живая старина. - 1894. - Т. IV. - С. 524-526.
53. Перфецкий Е. Обзор угрорусской историографии // Известия отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. - СПб., 1914. - Т. XIX. - Кн. 1. - С. 307; Францев В. Названа праця. - С. 145.
54. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі. - Філадельфія-Київ-Вашінгтон. - 1993. - С. 294; Ростоцький О. Закарпаття // Розбудова нації. - Прага, 1931. - Т. 4. - № 3-4. - С. 79-84; № 5-6. - С. 137-141; Бут І. Закарпаття і еволюція москвофільства // Вісник. - Львів, 1939. - Т. 7. - № 1. - С. 60-63.

55. Етнографія України. - Львів, 1994. - С. 120-146; Пономарьов А. Українська етнографія. - К., 1994. - С. 129-144; Культура і побут населення України. - К., 1991. - С. 22-26; Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 181; Лозко Г. Українське народознавство. - К., 1995. - С. 92-111.
56. Симоненко И.Ф. Названа праця. - С. 38-39.
57. Етнографія України. - С. 121-122.
58. Пономарьов А. Названа праця. - С. 130-132.
59. Там же. - С. 129.
60. Магочі П.Р. Названа праця. - С. 9, 15.
61. Там же. - С. 14-15.
62. Там же. - С. 15.
63. Полесьє. Матеріальна культура. - К., 1988. - С. 32-37; Пономарьов А. Названа праця. - С. 130-140.
64. Тиводар М.П. Політичне підґрунтя псевдотеоретичних пошуків "закарпатського багатонаціонального народу" // Українські Карпати: традиції і сучасність. - Ужгород, 1994. - С. 249-257; Макара М., Мигович. Карпатами поріднені. - Ужгород, 1997. - С. 26; Макара М. Русинство в етнополітичному житті центральноєвропейського регіону // Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. - Ужгород, 1997. - С. 210.
65. Тиводар М.П. Названа праця. - С. 428.
66. Пономарьов А. Названа праця. - С. 139.
67. Сенько І. Фольклор як одне з джерел вивчення етнічної ментальності русинів-українців // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. - Ужгород, 1934. - С. 539, 541, 542-543; Його ж. І ти гуцул, і я гуцул... // Карпатський край. - Ужгород, 1994. - №7-12. - С. 74.
68. Українські народні пісні у записах Володимира Гнатюка. - К., 1971. - С. 242.
69. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 74; Його ж. Фольклор, як одне з джерел вивчення етнічної ментальності русинів-українців. - С. 541, 543; Срібна роса. З репертуару народної співачки Анні Ябур із Станища-Пряшів, 1970. - С. 48.
70. Польові матеріали автора. Записано М.Тиводаром у 1964 р. у с.Ганичях Тячівського району Закарпатської області.
71. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 72.
72. Українські народні пісні у записах Володимира Гнатюка. - С. 241.
73. Польові матеріали автора. Записано М.Тиводаром у 1989 р. у с.Велятині Хустського району Закарпатської області.

74. Мигович-Сніжних. Причинки до словаря народного язика // Літературна неділя. - Ужгород (Унгвар), 1941. - Річник I. - С. 63.
75. Гранчак І. Самоврядність: за і проти // Новини Закарпаття. - 1991. - 22 листопада.
76. Шульга І.Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст. - Львів, 1965. - С. 13; Тиводар М. Названа праця. - С. 461.
77. Мушника М. Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців Чехо-Словаччини // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. - Нью-Йорк, 1993. - С. 50-51.
78. Удвари І. Русини в Венгероком королівстві // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. - Нью-Йорк, 1993. - С. 50-51.
79. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1993. - Т.1. - С. 338; Т.2. - С. 432.
80. Лавер О. П'ять хлібин Угочі // Карпатський край. - Ужгород, 1993. - №9-11. - С. 33-34.
81. Енциклопедія українознавства. - Т.2. - С. 715; Beregi M., Horvat L.V. Нариси українців Мараморощини (Румунія) в 1918-1945 роках. - Ужгород, 1998. - С. 14.
82. Тиводар М. Названа праця. - С. 441, 461; Його ж. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 184-185; Енциклопедія українознавства. - Т.2. - С. 715.
83. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 118-119; Макара М. Закарпатська Україна: шлях до воз'єднання, досвід розвитку. - С. 102-103.
84. Тиводар М. Етнологія. Навчальний посібник. - Ужгород, 1998. - С. 563.
85. Токарев С.А. Етнографія народів СРСР. - М., 1985. - С. 31; Етнографія восточных славян. Очерки традиционной культуры. - М., 1987. - С. 60.
86. Народы Зарубежной Европы. Этнографические очерки. - М., 1964. - Т.1. - С. 670, 675, 901.
87. Токарев С.А. Названа праця. - С. 31; Етнографія восточных славян. Очерки традиционной культуры. - С. 59.
88. Народы Зарубежной Европы. Этнографические очерки. - Т.1. - С. 42, 57-58, 61-63, 176, 669-670, 745-748, 758, 812, 855.
89. Грабовещкий В.В. Гуцульщина XIII-XIX століть. - Львів, 1982. - С. 33-40; Кобильняк Б.В. Діалект і літературна мова: східнокарпатський і

- покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови. - К., 1960. - С. 194-266; Гуцульщина. Историко-етнографічне дослідження. - К., 1982. - Т.1. - С. 630; Srájala D. Rumunské vlivu v Karpatech. - Praha, 1938. - С. 300.
90. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. - К., 1965. - С. 106, 110, 113, 115, 124, 127; Гуцульщина. - С. 45.
91. Гуцульщина. - С. 97-107, 459-463; Народна архітектура Українських Карпат XV-XX ст. - К., 1987. - С. 14-29, 259-260; Тиводар М. Названа праця. - С. 487-501.
92. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 56, 59-60, 66-72; Енциклопедія українознавства. - Т.1. - С.185-187, 343; Т.2. - С. 466-467, 715; Украинские Карпаты, История. - С. 56-59, 75.
93. Лозко Г. Українське народознавство. - С. 101.
94. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 72, 74-75.
95. Українські народні пісні у записах Володимира Гнатюка. - С.241.
96. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 74-75.
97. Потушняк Ф. (Beregensis Th.). Як народ ділить себе// Літературна неділя. - Ужгород (Унгар), 1942. - Річник II. - С.186.
98. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С.74-75.
99. Ключурак С. Хочемо з'єднатися з Україною. Промова на маніфестації гуцулів у Ясіно 8 листопада 1918 р.// Мушника М. Лицар волі. - Ужгород, 1995. - С. 138-140.
100. Друляк Ю. Луг над Тисою// Карпатський край. - Ужгород, 1994. - №7-12. - С.79.
101. Гуцульщина. - С.56, 59-60, 66-72; Енциклопедія українознавства. - Т.1. - С. 185-187, 343; Т.2. - С. 466-467, 715; Украинские Карпаты, История. - С. 56-59, 75.
102. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. - Прага, 1927. - С. 21; Енциклопедія українознавства. - Т.2. - С. 466-467, 469; Гуцульщина. - С. 26; Тиводар М. Народознавчі роздуми. - С.187.
103. Закарпатська область. Довідник адміністративно-територіального поділу. - Ужгород, 1983. - С. 7.
104. Карпатська Україна. - Львів, 1939. - С. 37; Горват Л. Етнокультурний ренесанс українців Марамороського повіту (Румунія)// Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. - Ужгород, 1997. - С. 207-208.
105. Потушняк Ф. (Beregensis Th.). Названа праця. - С. 186.
106. Тиводар М. Названа праця. - С. 429-430; Федака П., Тиводар М., Мазюта М. Закарпатський музей народної архітектури та быта.

- Ужгород, 1981. - С. 23; Байрак Я.М., Федака П.М. Закарпатський музей народної архітектури та побуту. - Ужгород, 1986. - С. 13.
107. Bonkáló S. Названа праця. - С. 79.
108. Тиводар М.П. Народные традиции в полонинском пастушестве украинцев Раховщины// Карпатский сборник. - М., 1972. - С. 20-27 Його ж. Названа праця. - С. 49-68, 143-148, 213-253, 486-502; Полянська Е. В. Народная одежда гуцулов Раховского района// Карпатский сборник. - М., 1972. - С. 57-65; Федака П., Тиводар М., Мазюта М. Названа праця. - С. 9, 21-27; Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця. - С. 13, 18, 52-66; Федака П. Деякі питання розвитку сільських поселень, типів і форм двору гуцулів Закарпаття XIX-XX ст. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. - Ужгород, 1995. - Вип.1. - С. 72-93; Грибаніч І. Народний одяг гуцулів Закарпаття з другої половини XIX - 50-х рр. XX ст.// Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. - Ужгород, 1995. - Вип.1. - С.101-120.
109. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. - М., 1983. - С. 41-42; Арутюнов С.А., Чебоксаров Н.Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества// Расы и народы. - М., 1972. - С.18; Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. - М., 1985. - С.152.
110. Макачук С., Турій С. Український етнос. - Львів, 1990. - С. 17; Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Названа праця. - С. 25.
111. Пономарьов А. Названа праця. - С. 133-134, 145-146; Бойківщина. Историко-етнографічне дослідження. - К., 1983. - С. 28; Симоненко И.Ф. Названа праця. - С. 52; Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця. - С. 13; Федака П., Тиводар М., Мазюта М. Названа праця. - С. 8; Тиводар М.П. Закарпатський музей народної архітектури та побуту. Путівник по музею в Ужгороді. - Ужгород, 1972. - С. 7.
112. Дзендзелівський Й.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). - Ужгород, 1958. - Ч.1. - Зведені карти №4, 6, 7, 8, 10; Ужгород, 1960. - Ч.ІІ. - Зведені карти №15, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 27, 28, 132, 134;
- Житко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. - К., 1966. - С.212-2113.
113. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 188-189; Тиводар Р.М. Сільські промисли і ремесла гуцулів долини р. Біла Тиса кінця XIX - 30-х років XX ст.// Тези доповідей науково-практичної конференції з питань охорони та використання пам'яток народного мистецтва. - Хуст, 1988. - С. 93; Грибаніч І. Названа праця. - С. 106-107.

114. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С.189; Грибанич І. Названа праця.- С. 105-106; Карпинец Й. Кептари українського населення Карпат// Карпатський збірник.- М., 1976.- С. 77.
115. Грибанич І. Названа праця.- С. 106; Українские Карпаты. Культура.- К., 1989.- С. 97; Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С.189.
116. Полянская Е.В. Народная одежда гуцулов Раховщины.- С. 65-68; Карпинец И. Кептари украинского населения Карпат.- С. 75-78; Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 189.
117. Szabó O. A magyar oroszokról (Ruthének).- Budapest, 1913.- S. 26, 27, 30.
118. Магочі П.Р. Названа праця.- С. 9.
119. Пономарьов А. Названа праця.- С.146.
120. Етнографія України.- С. 7, 120-121.
121. Стрипський Г. Где документы старшей истории Подкарпатской Руси? О межвых названиях.- Ужгород, 1924.- С. 30; Szabó O. Названа праця.- С. 26.
122. Bonkáló S. Названа праця.- С. 70-72.
123. Нариси історії Закарпаття.- С.47-50; Пеняк С. Названа праця.- С. 160-168; Тиводар М. Названа праця.- С.425.
124. Дзендзелевский И.А. К вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат (отдельный оттиск).- М., 1964.- С. 8-9; Його ж. Конспект лекцій з курсу української діалектології (вступні розділи).- Ужгород, 1966.- С. 71-72 (підстрочник); Пеняк П., Пеняк С. Названа праця.- С.300; Тиводар М. Названа праця.- С. 420-428; Його ж. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 189-190.
125. Дзендзельський І.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології.- С.72 (підстрочник); Нариси історії Закарпаття.- Т.1.- С. 60-66; Тиводар М. Названа праця.- С. 435-486; Bonkáló S. Названа праця.- С. 70-74.
126. Дзендзельський І.О. Лингвистичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР.- Ч.ІІ.- Зведені карти №15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 122, 133, 134; Стрипський Я. Названа праця.- С. 30; Жилко Ф.П. Названа праця.- С.211-218; Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 190; Чорі Ю. Звичаї рідного села.- Ужгород, 1993.- Ч.1.- С. 56-64, 189-203; Його ж. Прикмети і повір'я нашого подвір'я.- Ужгород, 1994.- Ч.ІІ.- С. 496-526.
127. Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця.- С. 21; Космина Т.В. Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья// Карпатский сборник.- М., 1976.- С. 42-43.
128. Чорі Ю. Звичаї рідного села.- Ч.1.- С. 16.

129. Магочі П.Р. Названа праця.- С. 14; Фішер А. Русини, зарис етнографії Русі.- Львів, 1928.- С. 7-9, Петров О. Заметки по Угорской Руси// Журнал Министерства Народного Просвещения.- Спб., 1892.- Т.179.- №2.- С. 450-453; Францев А. Названа праця.- С. 158.
130. Потушняк Ф. (Beregensis Th.). Названа праця.- С. 186.
131. Тиводар М. Закарпатський музей народної архітектури і побуту.- С.7; Федака П., Тиводар М., Мазюта М. Названа праця.- С. 8.
132. Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця.- С.12-13.
133. Тиводар М. Названа праця.- С. 447-449; Горват Л. Названа праця.- С.207-208.
134. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 192.
135. Гнатюк В. Гуцули// Подкарпатська Русь.- Ужгород-Братислава, 1923/24.- Річник 1.- С. 19; Потушняк Ф. Названа праця.- С. 185; Kozminova A. Podkarpatiské Rus. Práce a život lidu po strance kulturní, hospodarské a národopisné.- Plzen, 1922.
136. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 192; Грибанич І. Народний одяг українців сіл Хижа, Новоселиця, Черна Виноградівського району// Календар "Просвіти" на 1995 рік.- Ужгород, 1995.- С. 185-186.
137. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 192-193.
138. Потушняк Ф. Названа праця.- С. 186; Стрипський Г. Названа праця.- С.30; Szabó O.- Названа праця.- С. 26.
139. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 193.
140. Тиводар М. Названа праця.- С. 449-451; Нариси історії Закарпаття.- Т.1.- С. 64-65.
141. Полянская Е.В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпатья//Карпатский сборник.- М., 1979.-С.67; Bonkáló S. Названа праця.- С. 73; Szabó O. Названа праця.- С. 27.
142. Bonkáló S. Названа праця.- С. 73.
143. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 194; Симоненко И.Ф. Названа праця.- С. 41-42; Полянская Е.В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпатья.- С. 66-67.
144. Тиводар М. Закарпаття: народознавчі роздуми.- С. 194; Bonkáló S. Названа праця.- С. 72.
145. Рубін Ф.Ф. Великолучківські лібертини// Тези доповідей 1-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкала, 17-18 листопада 1989 року.- Ужгород, 1989.- С. 51-53.
146. Тиводар М.П. Закарпатський музей народної архітектури і побуту.- С. 11-13; Федака П., Тиводар М., Мазюта М. Названа праця.- С. 11-13; Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця.- С. 21-31.

147. Дзендзелівський І.О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. - Ч.І. - Зведені карти №5, 7, 8, 10; Ч.ІІ. - Зведені карти. - № 18, 19, 20; Його ж лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика). - Ужгород, 1993. - Ч.ІІІ. - Зведені №34, 36.
148. Тивоदार М. Названа праця. - С. 52-53, 59-60, 460, 473, 475-476, 480-482, 491, 496, 499.
149. Тивоदार М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С.195; Коломиец И.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. - Томск, 1961. - Т.1. - С. 388; Народна архітектура Українських Карпат. - К., 1987. - С. 27.
150. Тивоदार М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С.195-196.
151. Бойківщина. - С. 28-29; Пономарьов А. Названа праця. - С. 148-149; Етнографія України. - С. 139-140.
152. Украинские Карпаты. История. - С. 36-38, 39-44, 46-55; Бойківщина. - С. 48, 49, 50; Пономарьов А. Названа праця. - С. 148-149; Багринєць В.М. Про землю бойків та їх походження// Українські Карпати. Матеріали міжнародної наукової конференції "Українські Карпати: етнос, історія, культура" (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). - Ужгород, 1993. - С. 21-25; Байрак Я.М., Федака П.М. Названа праця. - С. 18.
153. Бойківщина. - С. 38-44; Пономарьов А. Названа праця. - С.148-149; Етнографія України. - С. 140-141; Енциклопедія українознавства. - Т.І. - С.149; Багринєць В.М. Названа праця. - С. 24-25.
145. Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С.196-197; Бойківщина. - С. 383; Енциклопедія українознавства. - Т.І. - С. 149; Пономарьов А. Названа праця. - С.148-149.
155. Колонійки у записях Івана Франка. - К., 1970. - С.120.
156. Bonkáló S. Названа праця. - С. 134.
157. Колонійки у записях Івана Франка. - С. 120; Українські народні пісні у записях Володимира Гнатюка. - С.241.
158. Потушняк Ф. Названа праця. - С. 187.
159. Сенько І. Фольклор як одне з джерел вивчення етнічної ментальності русинів-українців. - С. 538.
160. Бойківщина. - С. 38, 90-103, 181-190, 193-195, 207, 216, 229-230; Тивоदार М. Названа праця. - С. 49-65, 486-500; Енциклопедія українознавства. - Т.І. - С. 149; Пономарьов А. Названа праця. - С.148-149.
161. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину// Жовтень. - 1972. №8. - С. 116.
162. Бойківщина. - С. 28.

163. Bonkáló S. Названа праця. - С. 87.
164. Тивоदार М. Названа праця. - С. 269, 498-501; Його ж. Господарство і матеріальна культура населення гірських районів Закарпаття// Дослідження стародавньої історії Закарпаття. - Ужгород, 1972. - С. 148-159.
165. Bonkáló S. Названа праця. - С. 83-87.
166. Бойківщина. - С. 28, 90-103, 106-112, 149-154, 161-169, 185-188, 193-202.
167. Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 197-198.
168. Жилко Ф.П. Названа праця. - С. 219; Дуць-Файфер О. Лемки в Польщі// Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. - Нью-Йорк, 1993. - С. 80-86; Мушинка М. Післявоєнний розвиток регіональної культури русинів-українців на їхній карпатській батьківщині та за кордоном. - Нью-Йорк, 1993. - С. 50-52; Етнографія України. - С. 141; Красовський І. Лемки - етнографічна група українського народу// Народна творчість та етнографія. - 1969. - №4. - С. 21.
169. Дуць-Файфер О. Названа праця. - С. 92-93; Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат ХІХ-ХХ сторіч// Науковий збірник музею української культури у Свиднику. - Пряшів, 1989. - Т. 13. - С. 301-302.
170. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. - Т. 4. - С. 1275; Мушинка М. Названа праця. - С. 50.
171. Ставровський О. Названа праця. - С. 27-38; Дуже Л. Очерки истории закарпатских говоров. - Будапешт, 1967. - С. 26, 28-29, 31-32, 35-36, 40-41; Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. - Прага, 1958. - Ч.І. фонетика. - С. 31; Мушинка М. Названа праця. - С. 50, 76.
172. Енциклопедія українознавства. - Т. 4. - С. 1275-1276; Етнографія України. - С. 141-142; Пономарьов А. Названа праця. - С. 150; Дуць-Файфер О. Названа праця. - С. 83-84; Тивоदार М. Названа праця. - С.449, 455-458, 460; Harakšim L. K sociálnym a kul'túrnym dejinám Ukrajincov na Slovensku do roku 1867. - Bratislava, 1961. - S. 13-14; Красовський І. Лемки - етнографічна група українського народу. - С.21.
173. Багринєць В.М. Названа праця. - С. 23.
174. Дзендзелівський І.О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі. - К., 1969. - С. 84; Жилко Ф.П. Названа праця. - С. 219; Етнографія України. - С. 141-142; Пономарьов А. Названа праця. - С. 150; Багринєць В.М. Названа праця. - С. 29; Дуць-Файфер О. Названа праця. - С.81-84, 86; Красовський І. Лемки - етнографічна група українського народу. - С. 21.

175. Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX - XX сторіч. - С. 363.
176. Сенько І. І ти гуцул, і я гуцул... - С. 75; Його ж. Фольклор як одне з джерел вивчення етнічної ментальності русинів-українців. - С. 538.
177. Bonkáló S. Названа праця. - С. 92.
178. Етнографія України. - С. 141; Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX - XX сторіч. - С. 302-303, 353; Bonkáló S. Названа праця. - С. 92.
179. Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 199; Дуць-Файфер О. Названа праця. - С. 81.
180. Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 199.
181. Етнографія України. - С. 142; Пономарьов А. Названа праця. - С. 150-151; Лозко Г. Названа праця. - С. 99; Енциклопедія українознавства. Т. 4. - С. 1278-1279; Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX - XX сторіч. - С. 324-326, 335, 340, 353.
182. Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 37-38; Bonkáló S. Названа праця. - С. 92-100.
183. Закарпатська область. Довідник адміністративно-територіального поділу. - С. 7, 13-16, 32-34; Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 200.
184. Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX - XX сторіч. - С. 353.
185. Енциклопедія українознавства. - Т. 4. - С. 1279; Тивоदार М. Закарпаття: народознавчі роздуми. - С. 200; Лозко Г. Названа праця. - С. 99; Симоненко І. Ф. Названа праця. - С. 42; Байрак Я. - Сухоліт Ж. Лемківська садиба. Буклет. - Ужгород, 1990; Красовський І. Матеріальна культура лемків північних схилів Карпат XIX - XX сторіч. - С. 325, 340, 356.
186. Тивоदार М. Політичне підгрунтя псевдотеоретичних пошуків "закарпатського багатонаціонального народу". - С. 251-260.